

973

кар. 306 - 1

ОРУСЛАНЫ А. И.

КЪАРАЧАЙ ТИЛ

БАШЛАНЪАН ШКОЛНУ
3 КЛАССЫНА

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1963

ОРУСЛАНЫ А. И.

КЪАРАЧАЙ ТИЛ

БАШЛАННЪАН ШКОЛГЪА
3 КЛАСС
ГРАММАТИКА БЛА ТЮЗ ДЖАЗЫҰ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

БИРИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК — 1963

ШКОЛГЪА

Мен барама школгъа
Айырмагъа окъургъа,
Усдазымы айтханын
Чалыкъламай толтурургъа.

Ише мен арта кѣалмам,
Окѣуудача барырма,
Школуму бошаргѣа,
Усдалыкѣ да алырма.

Агѣач уса болурма,
Не моторну билirme,
Кѣралыма дѣарарча,
Джашау джолгѣа кирirme.

Байрамукѣланы X.

КЪАЙЫТАРЫҰ.

§ 1. Тауушла бла харифле.

1-чи иш. Окъугъуз.

Къолгъа къалам алыб джазгъан,
Балта бла отун джаргъан,
Юйню кырпычын тизген,
Къалай насыбды ишлеген.

Къулуйланы Къ.

Насыбды

ишлеген

Насыбды, ишлеген сёзлени бёлюмлеге юлешигиз.

2-чи иш. Алфавитни тюз окъугъуз. Алфавитни харифлерини атларын тюз айтыгъыз.

Къарачай алфавит.

Аа,	Бб,	Вв,	Гг,	Гъгъ,	Дд,	Дджж,
а	бэ,	вэ,	гэ,	гъа,	дэ,	джэ,
Ее,	Ёё,	Жж,	Зз,	Ии,	Йй,	Кк,
е,	ё	же,	зэ,	и	къысха и.	ка
Къкъ,	Лл,	Мм,	Нн,	Нънъ,	Оо,	Пп,
къа,	эл,	эм,	эн,	энъ,	о,	пэ,
Рр,	Сс,	Тт,	Уу,	Ўу,	Фф,	Хх,
эр,	эс,	тэ,	у,	къысха у	эф,	ха,
Цц,	Шш,	Щщ,	Ъъ,	Ыы,	Ьь	Ээ,
че,	ша,	ща,	къаты	ы,	джумушакъ	э,
Юю,	Яя.		белги		белги	
ю,	я.					

Ачыкъ эм къысыкъ тауушланы харифле бла джазадыла. Ачыкъ харифле: *а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я*.

Къысыкъ харифле: *б, в, г, гъ, д, дж, ж, з, й, к, къ, л, м, н, нъ, п, р, с, т, ф, х, у, ц, ч, ш, щ*.

Ь (джумушакъ белги), Ъ (къаты белги).

3-чю иш. Бу сёзлени алфавит бла джазыгъыз:

Темир, отун, суу, ёзен, нал, малчы, заман, джер, адам, барабан, хамам, ындыр, эмен, узун, вагон, гара.

Ачыкъ харифле бла башланнъан сёзлени тюблерине сызла тартыгъыз. Тюблери сызылгъан сёзлени айырыб джазыгъыз да санагъыз, аланы хар биринде ненча хариф бла ненча таууш болгъанын.

4-чю иш. Сёзлени алфавит бла джазыгъыз.

Чана, харбыз, щётка, фабрика, тала, сагъат, ёгюз, рама, алма, балий, маймул, от, наныкъ, къазан, кеме, илипин.

Къысыкъ харифле бла башланнъанланы тюблерин сызыгъыз.

5-чи иш. Сёзлени алфавит бла джазыгъыз. Басымларын кёчюре хар бирини магъанасыны къалай тюрленнъенине къарагъыз.

Бурма, алма, тюйме, къыйма, тартма, джыйырма.

6-чы иш. Сёзлени окъугъыз.

Учитель, тетрадь, лагерь, январь, февраль, ноябрь, шинель, съезд, объездчик, декабрь, печь.

Джазыгъыз. Къаты эм джумушакъ белги къайсы

сёзледе джазылгъанын эсlegung. Сёзлени нени? соруугъа джууаб болдура джанъыдан джазыгъыз.

Ю л г ю : учитель—учителни, тетрадь—тетрадны.

7-чи иш. Джумушакъ белгилери болгъан бешишер джаны сёз табыгъыз.

8-чи иш. Класда окъуучулары атларын алфавит бла джазыгъыз.

9-чу иш. Джумушакъ белгиси болгъан сёзлени тюблерине сызла тарта, джазыгъыз.

Аминат суратлары альбомгъа тизди. Сельсоветни депутатлары джыйылдыла. [Элlege культура кенъ джайылгъанды.

10-чу иш. Январдан башлаб айланы барыны атларын алфавит бла джазыгъыз.

Джумушакъ белгиси болгъан ай атлары тюблерине сызла тартыгъыз.

1. Сабийле сентябрь айда школгъа джyрюб башлайдыла.

2. Совет Армияда кyуллукъ этген джашлагъа письмо джаздыкъ.

Мени эгешчигим апрель айда туугъанды.

11-чи иш. Хапарлары окъугъуз. Базыкъ басылгъан сёзлени джазыгъыз. Къалай джазылгъанларын эсге алыгъыз.

ТЮЛКЮ БЛА МАЙМУЛ.

Джаныуарла джыйылыб **маймулну** тамадагъа айыргъандыла. Бир кюн маймулгъа тюлкю келгенди да: „Сен бизни тамадабызса. Мен сени бек сюеме. Алтынла асыралгъан джер билеме, барайыкъ“ —дегенди.

Маймул кѣууаннѣанды. Тюлкую маймулну кѣапханнѣа келтиргенди да:

— Энди узал да алтынланы кесинѣ ал,—дегенди. Маймулну узалгѣанлай кѣолларын кѣапхан кѣысханды. Тюлкую джаныуарланы джыйгѣанды да:

— Кѣарачыгѣыз тамадагѣа. Башы барды, акѣылы уа джокѣду,—дегенди.

Харифлени джазгѣан эм кѣрген этебиз. Тауушланы эшитген эм айтхан этебиз.
--

§ 2. Сѣзню бир тизгинден, башха тизгиннѣе кѣчюрюу.

12-чи иш. Бу хапарны окѣугѣуз, базыкѣ басылгѣан сѣзлени бѣлюмлеге юлеше джазыгѣыз.

КѣОШДА.

Мен ючюнчю классны бошадым. Атам мени кѣошха элтди. Кѣошну аллы бла тау суучукѣ бара эди. Аны ары джанында кѣозучукѣла, улакѣчыкѣла эм бузоучукѣла отлай эдиле. Алагѣа кѣарт Хасан да кѣарай эди. Бир кюн мен кѣозуланы кютерге бардым. Кюн кѣызыуду, кѣк чууакѣды. Кѣанатлыла джырлайдыла. Кѣозучукѣла бир аналарына макѣырадыла, бир а чапыракѣлы хансан айырылмай отлайдыла. Башыбызда бир уллу кѣуш кѣрюндю. Чыпчыкѣла да тауушсуз болдула.

Джангѣыз ачыкѣ харифле кѣуралгѣан бѣлюмлени тюблерин сызыгѣыз.

Сёзлени бир тизгинден башха тизгиннѣ бѣлюм-
ле бла кѣчюредиле.

Са-банчы са-бан-чы, на-ныкъ, те-ре-зе, тере-зе,
терезе.

Джанъыз ачыкъ харифли бѣлюмню не кѣчю-
рюрге, не тизгинде къояргъа болмайды.

13-чю иш. Бу сёзлени бѣлюмлеге бѣлюгюз. Кѣчюрюрге
джарагъанларын бир тизгиннѣ, джарамагъанларын башха
тизгиннѣ джазыгъыз.

Колхоз, малчы, алчы, осал, ариу, терк, кѣгет, се-
нек, чаллыкъ, орам, тюкен, азыкъ, ёгюз, джерк, къо-
лан, экинчи, машина, байракъ.

14-чю иш. Бу сёзлени бѣлюмлеге бѣле джазыгъыз.

Москва, Ленинград, Нальчик, Карачаевск, Черкесск,
Халимат, Фатимат, Секинат, Алий, Умар, Эльбрус,
Казбек, Памир, юлле, сенек, чалкъычыла, сабийле.

15-чи иш. Назмуну окъугъуз. Джазыгъыз. Базыкъ басыл-
гъан сёзлени бѣлюмлеге бѣлюгюз.

Окъуб билим биз алайыкъ,
Къалмайын артха.
Керек кюнде болушурча.
Уруннъан халкъгъа.

Ара иште урунууда
Бир киши джетмез.
Джаш тѣлюню Ата джурту
Эсинден кетмез.

Байрамукъланы У.

§ 3. Зынъырдауукъ эм санъырау къысыкъ тауушла.

Къысыкъ тауушла къарачай тилде былай юлеши-недиле:

зынъырдауукъла: *б, в, г, гъ, д, дж, ж, з, л, м, н, нъ, р,*

санъыраула: *п, ф, к, х, т, ш, ч, с, ц, щ.*

Къысыкъла бла санъыраулары кёбюсю бир—бирлерине нёгер боладыла. Башында зынъырдауукъланы хар бири кесини тубюндеги санъырау бла нёгерди.

Нёгерлиле:

Зынъырдауукъла: *б, в, г, гъ, ж, дж, з, д,*

Санъыраула: *п, ф, к, къ, ш, ч, с, т.*

16-чы-иш. Хапарны джазыгъыз. Зынъырдауукъ харифлени тублерин сызыгъыз.

Биз экскурсиягъа бардыкъ, тепседик эм джырладыкъ. Усдаз тауларыбызда ёсген затладан хапар айтды. Нарат, нызы, тал эм къайын тереклени кёргюздю. Къазыб нарат терекчикле алдыкъ. Терекчиклени школну аллында орнатдыкъ.

17-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Тунакы харифлени тублерин сызыгъыз.

Хасан бла Исхакъ тёртюнчю классда окъуйдула. Бир орамда джашайдыла. Хасанны атасы тахдалада ишлейди.

Исхакъны атасы-машиначыды. Ала ашхы тенъледиле.

18-чи иш. Бу сёзлеге неси? деген сорууну сала, тюрлендиригиз. Юлгюде кёргюзюлгенча джазыгъыз.

Чабакъ, калак, тилек, кюрек, билек, кёлек, челек, азыкъ, джазыкъ, ийнек, эшек.

Юлгю: *чабакъ—чабагъы...*

Сёзню ахырында *к, къ* эки ачыкъ тауушну арасында келселе ала *г, гъ* тауушлагъа айланыб кетдиле: сенек—сенеги; таракъ—тарагъы, оракъ—орагъы.

§ 4. Экиленнъен къысыкъ тауушла.

19-чу иш. Экиленнъен къысыкъ тауушлу сёзлени тюблерин сызыгъыз.

Коммунист партияны джанъы Программасы басмаланнъанды. Программагъа ишчиле халкъ уллу къууанадыла. Келлик заман джаш тёлюге артыкъ да къууанчлыды. Бюгюннъю тёлю коммунизмде ишлерикди эм джашарыкъды.

20-чы иш. Точкаланы орунларына къысыкъ харифле сала, джазыгъыз.

Юлгю: кел—келлик;	кюн—кюнню.
сал—сал...ыкъ,	он—он...у.
ал—ал...ыкъ,	къан—къан...ы
чал—чал...ыкъ,	тон—тон...у.

21-чи иш. Эки джазылгъан къысыкъланы эсlegung, тюблерин сызыгъыз.

Бизни классыбыз эркинди. Кюнню таякълары классны бек джарытадыла. Аллыбызда, Ленинни сураты тагъылыбды. Ол уруннъанланы уллу усдазы болгъанын окъугъанбыз. Коммунист партияны Ленин къурагъанды.

22-чи иш. Окъугъуз. Точкаланы орунларына керекли харифлени сала джазыгъыз.

Мал...а тау джайлыкълагъа чыкъдыла. Ис—а бла Мус...а къой кютедиле. Ала джал... ыдан бек сакъдыла. Бир инъирде Ис...а къабхан къуруб къайытхан эди. Эртденликде ол барыб къабхан...ы табмады. Бир заманда сора зы...ырдагъан таууш эшитди. Таш юсюне чыгъыб къарагъанында, къабхан...ы эследи.

§ 5. Айтым.

23-чю иш. Хапарны окъугъуз, анъа ат атагъыз. Джазыгъыз.

Кюн узуннъа айланнъанды. Сыртла кегергендиле. Терекле чагъадыла. Суула боз болгъандыла. Малла джайлыкълагъа кетедиле. Колхозчула тюзлеге чыкъгъандыла. Тракторла джерни сюредиле. Машинала урлукъ ташыйдыла. Школну бачхасында да иш башланнъанды. Хар класс кесини участогун къазады. Кырылгъач къадалыб кесини уячыгъын ишлейди. Сабан чыбчыкъла учуб келгендиле.

Хапар ненча айтымдан къуралады? Айтым къаллай хариф бла джазылыб башланады? Айтымны ахырында не салынады?

Толу муратны анъылатхан бир неда бир бёлек сёзге айтым дейдиле. Айтым сёзледен къуралады. Айтым уллу хариф бла джазылыб башланады.

24-чю иш. Айтымланы бир-бирлеринден айырыб джазыгъыз.

Хар айтымдан сора тохдагъыз, тауушугъузну аны аягъына алаша эте окъугъуз.

Юрий Гагарин Совет Союзу геройду. Дуняны тегерегине биринчи учхан олду. Пионерле Гагаринни бек сюедиле. Ала аны бойнуна кызыл галстук такыгъандыла. Юрий Гагарин сыйлы пионерди. Ол биринчи космонавтды.

Пионер

Космонавт

25-чи иш. Назмуну окъугъуз. Ненча айтым болгъанын айтыгъыз.

Джашау, джазча, сейирди,
Барабыз жарык джолда.
Насыбны Ленин берди
Аны тутайык кюлда.
Биз чыгабыз урунурга.
Хар ким жарар джеринде,
Артык ишле кыралынъы
Боранында джелинде.

Хубийланы О.

Хар айтымны бир кере окъуй, джазыгъыз. Тюз джазгъан эсегиз китабха кыраб проверка этигиз.

26-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Ненча айтым болгъанын билигиз. Биринчи айтымда *кимни? нени?* юсюнден айтылады? Экинчи, ючюнчю айтымлада уа *кимни? нени?* юсюнден айтылады?

Рамазан Нальчикде джашайды. Исмаил Москвада ишлейди. Поезд сегиз сагъатда келликди. Джер кесини тегерегине да айланады. Джерни кюн джылытады. Кечеден эсе кюн джылыды.

27-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Соруула бла скобкаланы орунларына онъ джанындан керекли сёзлени сала, джазыгъыз.

(не?) кыагъылды.

(кимле?) классха джыйылдыла.

(ким?) келди.

кюнжурау

окъуучула.

усдаз

Сиз экскурсиягъа барлыкъмысыз Джашасын КПСС
Таулагъа къар джауду Кёк къалай тазады Османны
кёрдюнъмю Кюн бузулургъа башлагъанды.

30-чу иш. Джазыгъыз, тыйгъыч белгиле салыгъыз.

Джашасын Уллу Октябрь Къымылдагъыз джауб
къалады Къалай ашхы адамды ол Чыпчыкъла учуб
барадыла Джашчыкъ сууда джюзеди Узейир Хамидни
джашымыды Къачан къайытырса Москвадан Ит юреди
Бюгюн джылы кюн тиерикди.

31-чи иш. Башдагъы 29-чу ишни айтымларын былай
айырыб джазыгъыз:

Хапарлаучу айтымла:

Соруучу айтымла:

Кёлтюртюучю айтымла:

32-чи иш. Назмуну хар айтымын анъылашынырча окъугъуз

1. Тауну хауаны ким тогъуйду

Отча бети къызарыб?

2. Кавказы тар чатларында

Кимди малгъа 'къарагъан?

3. Кимди дангъыл кёк тюзлени

Баурларын кючлеген?

4. Тар ёзенле этедиле

Кенъ ёмюрню эжиюн!

Чотчаланы М.

Назмуну джазыгъыз. Белгилени нек салыннъанларын айты-
гъыз.

33-чю иш. Кёлтюртюучю айтымланы окъугъуз.

Дуняда рахатлыкъ джашасын! Джашасын Совет
къыралыбыз! Пионерле, Ленинни иши ючюн кюреширге
хазыр болугъуз!

— Хар заманда хазырбыз!

Хазыр бол!

Хаманда хазырма!

(не?) башланды.

(ким?) класс доскагъа чыкъды.

(ким?) айтым джазды.

дерс

Лиза

ол

§ 6. Хапарлаучу, кѣлтюртюучю эм соруучу айтыула.

28-чи иш. Айтымланы ангылатыб окъугъуз. Айтымлада не айтылгъанын, ахырларында не белгиле болгъанларын эслегиз.

1. Пионерле Ата джуртну бек сюедиле.

Осман кѣошха кетди. Джылы кюн тийди.

2. Ахмат школдан келдими? Сиз кѣайсы классда окъуйсуз?

3. Джашасын коммунист партия! Пионерле, Ленинни иши ючюн кюреширге хазыр болугъуз! Джашасын коммунизм!

Айтымла *хапарлаучу, соруучу* эм *кѣлтюртюучю* боладыла.

Хапарлаучу айтым бир затны хапарын билдиреди. Аны ахырында точка (.) салынады.

Пионерле клубха джыйылдыла.

Соруучу айтымда бир зат соруулады. Аны ахырында соруу белги (?) салынады.

Сен кѣайсы классда окъуйса?

Кѣлтюртюучю айтымда адамны кѣууанчы, бушууу ангылашынады. Аны ахырында кѣлтюртюучю белги (!) салынады.

Джашасын туугъан Джуртубуз!

29-чу иш. Айтымланы окъугъуз. Хапарлаучу, соруучу эм кѣлтюртюучю айтымланы айырыб джазыгъыз. Ахырларында керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

34-чю иш. Айтымланы белгилеге кёре, кереклисича окъугъуз.

1. Келе кир, кечигиб къалабыз! 2. Мир къазауатны хорлар! 3. Исси кюн биз къобаннъа джууунургъа барабыз. 4. Къуш улуу кычырыб къанатларын кенънъе джайыб учуб кетди. 5. Хасан темир джолну къатында джашайды. Ол бир рельсаны сыныб тургъанын кёрдю. Галстугун тешиб ёрге кёлтюрдю. Машинист поездни тохдатды.

1. Джашасын урунуу суюген совет халкъ! 2. Джашасынла совет алиме! 3. Бизни заман кимге да къанат битдиреди. 4. Къызла, келигиз колхоз тойгъа барайыкъ! 5. Джырлагъанлада Соня да бармы эди? 6. Сиз иги ишни башлагъансыз, сау болугъуз. 7. Клуб-ха кёб адам джыйылгъанды. Комсомол къызла, джашла колхоз фермада ишлейдиле.

35-чи иш. Айтымланы окъугъуз, алагъа джуаб джазыгъыз.

Юлгю: Сен къайсы классда окъуйса? Мен бешинчи классда окъуйма.

Усдазынъы аты

Классыгъызда ненча сабий барды?

Къайсы джыл туугъанса?

Айтымланы джазыгъыз.

36-чы иш. Хапарлаучу айтымланы соруучу айтымлагъа буругъуз. Тыйгъыч белгилени салыгъыз.

Аслан бла Хасан шахаргъа бардыла. Ала тюкеннъе кирдиле. Тюкенде китабла, карандашла эм линейкала кёб эдиле. Аслан „Аманат“ деген китабны алды. Хасан тетрадла эм пенал алды. Аслан бла Хасан шахардан автобус бла къайытдыла.

Соруучу белгилени нек салгъаныгъызны айтыгъыз.

§ 7. Башчы бла хапарчы.

37-чи иш. Суратлагъа къарагъыз, аланы тюблеринде айтымланы окъугъуз.

Къызчыкъ окъуйду.

Джашчыкъ джазады.

Биринчи айтымда кимни юсюнден айтылады? Экинчиде уа? Къызчыкъ не этеди? Джашчыкъ а? Айтымда нени юсюнден айтылады? Турнала не этедиле? Къойла уа?

Джашчыкъ (*ким?*)—башчы, джазады (*не этеди?*)—хапарчы. Къызчыкъ (*ким?*)—башчы, джазады (*не этеди?*)—хапарчы.

Суратланы тюблеринде айтымланы джазыгъыз. Башчы бла хапарчыны табыгъыз. Башчыны тюбюне эки сыз тартыгъыз.

Айтымда кимни, нени юсюнден сѣлешине эсе, анъа **башчы** дейдиле.

Башчы *ким? не?* деген соруулагъа джууаб болады?

Башчы не этгенин, анъа не болгъанын кѳргюзген сѳзлеге **хапарчы** дейдиле. Хапарчыла *не этеди? не болду? не этерикди? не боллукъду?* деген соруулагъа джууаб этедиле.

38чи иш. Назмуну окъугъуз. Джазыгъыз.

Совет илму джулдузлагъа джолла салсын. Муратыбыз тамам болуб, толуб барсын. Ильични памятниги салынсын Айда, Рахатлыкъ тамырлансын хар къалайда!

Семенланы А

Хар айтымны башчысын эм хапарчысын табыгъыз. Башчыны тюбюне бир сыз, хапарчыны тюбюне эки сыз тартыгъыз.

39-чу иш. Айтымланы окъугъуз.

Чапыракъла акъдыла. Суула аз болдула. Чапыракъла саргъалдыла. Биченчиле къайытдыла. Окъуу башланды.

Айтымланы джазыгъыз. Башчыны тюбюне бир сыз, хапарчыны тюбюне эки сыз тартыгъыз. Башчыгъа эм хапарчыгъа кесигиз соруула салыгъыз.

40-чы иш. Точкаланы орунларына не этеди? не этди? деген соруулагъа джууаб болгъан сёзле таба, айтымла къурагъыз. Айтымланы джазыгъыз.

Ат.... Ит.... Къанатлы.... Къой.... Джел....
Суу.... Булутла.... Ийнек.... Бузоу.... Къозула....
Улакъла.... Трактор....

Башчыны тюбюне бир сыз, хапарчыны тюбюне эки сыз тартыгъыз. Сыз тартылгъан сёзле айтымда не болгъанларын айтыгъыз.

41-чи иш. Точкаланы орунларына ким? не? кимле? неле? деген соруулагъа джууаб сёзлени сала, айтымла къурагъыз.

Юлгю: <i>Асият ойнайды</i>	<i>Трактор гюрюлдейди.</i>
... <i>кюледы.</i>	... <i>джазады.</i>
... <i>чабады.</i>	... <i>сурат салады.</i>

... учады.	... джанады.
... секиреди.	... бузлагъандыла.
... улуйду	... джауады.

Керекли сёзле: лампа, къызчыкъ, джашчыкъ, Асият, трактор, къуш, ит, Секинат, ат, къар, суула.

42-чи иш. Окъугъуз.

Чегетде (не?) къанатлыла (не этедиле?) джырлайдыла. (Не?) Джаныуарла (не этедиле?) джюрюйдюле. (Не?) Терекле (не этедиле?) чайкъаладыла. (Не?) Наныкъ (Не этеди?) битеди. (Не?) Лагерь (не этеди?) кёрюнеди. (Кимле?) Пионерле (не этедиле?) ойнайдыла. (Ким?) Горнист (не этеди?) чакъырады.

Башында айтымланы не сорууларын не скобкаларын салмай, джазыгъыз. Хар айтымда башчыны тюбуне бир, хапарчыны тюбуне эки сыз тартыгъыз.

43-чю иш. Тюбундеги суратлагъа къарагъыз. Айтымла джазыгъыз. аланы къурагъыз.

44-чю иш. Тюбюнде сёзлени хар экисинден бир айтым къурагъыз. Айтымланы джазыгъыз.

Орады, сюреди, учады, джюзеди, сёлешеди, аэроплан, кеме, трактор, радио, комбайн, автобус, саркъады, къычырады, барады, суу.

Юлгю: *Комбайн орады.*

Хар айтымны ахырында точка салыргъа унутмагъыз. Башчыны тюбюне бир сыз, хапарчыны тюбюне эки сыз тартыгъыз.

45-чи иш. Окъугъуз.

ТАУЛАНЫ ДЖАНЫУАРЛАРЫ.

Таулада кёб джаныуар джашайды. Къашха эчгиле, джугъутурла да джашайдыла. Бёрюле, къабанла къалын чегетде джюрюйдюле. Къоянла хансны теренинде бугъадыла. Борсукъла бла тюлкюле джубуранланы, чычханланы ашайдыла.

Соруулагъа джууаб этигиз:

Таулада неле джашайдыла?

Джайлыкълада не айланады?

Чегетледе неле джюрюйдюле?

Хансда неле бугъадыла?

Джубуранланы, чычханланы неле ашайдыла?

Сиз къаллай айтымлагъа джууаб этдигиз?

Сиз къурагъан айтымла соруучу айтымламыдыла, огъесе хапарлаучу айтымламыдыла?

46-чы иш. Окъугъуз. Кёб точкаланы орунларына керекли кесекчиклени сала, джазыгъыз. Башчыны, хапарчыны табыгъыз.

ДЖЮЗЮМ БАЧХА.

Совхозну джюзюм бачхасы барды. Бачха джолну джанындады. Джолда машинала джюрюйдюле. Ишчиле джюзюм кеседи.... Машинала джюзюмню шахар... та-

шыйдыла. Совхозну джюзюмю ашхы битген.... Джы-
яргъа школчула да болушадыла.

47-чи иш. Бу сёзледен айтымла къурагъыз. Айтымланы
джазыгъыз.

1. Джашайды, Алий, шахарда.
2. Учуб, чыбчыкъла келедиле.
3. Ишлейди, къарылгъач, уясын.
4. Джыйылыугъа, Кемисхан, келгенди.

Башчыны тюбюне бир, хапарчыны тюбюне эки сыз
тартыгъыз.

48-ча иш. Айтымланы окъугъуз. Башчыны, хапарчыны та-
быгъыз.

Халимат окъуйду.	Халимат дерсин окъуйду.
Автобус келди,	Автобус Нальчикден келди.
Хыйса къайытды.	Хыйса Ростовдан къайытды.
Суучукъ саркъады.	Тау суучукъ саркъады.
Юч сёзден къуралгъан	айтымланы джазыгъыз.

Башчыны тюбюне бир, хапарчыны тюбюне эки сыз тар-
тыгъыз.

49-чу иш. Айтымланы окъугъуз. Башчыны, хапарчыны тюб-
лерине сызла тартыгъыз.

Будайла бишдиле. Комбайнла оругъа чыкъдыла.
Сабанла шууулдайдыла. Кёкде булут джокъду. Чыб-
чыкъла учадыла. Пионерле гардош джыядыла. Колхоз-
да будай джыйыу башлангъанды. Колхозчула бай джа-
шайдыла.

50-чи иш. Окъугъуз. Айтымланы джазыгъыз. Башчыны,
хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

КЁК ДЖАШНАУ.

Джайгъы кюн къыздырады. Сабийле кёгет джыяр-
гъа кетгендиле. Кёк джашынады. От чакъды. Элия тау-
уш эшитилди. Къаяла зынтырдадыла. Челекден къуй-

гъанча, джаууб башлады. Сабийле терек тюбюне джыйылдыла. Джаугъан тохдады, кюн тийди. Кёкде джанкъылыч кёрюндю. Сабийле къууандыла. Ала челекле-рин толтурдула. Элге джырлай къайытдыла.

51-чи иш. Точкаланы орунларына керекли сёзлени сала, джазыгъыз.

Чабакъ ... джашайды. Тюлкю ... джюрюйдю. Къойчу ... кютеди. Атчы ... элтеди. Суула ... къошуладыла. Биз ... къурайбыз. Хызыр ... келди, Зухра ... окъуйду. Соня ... этеди. Темирчи ... ишлейди. Ус-даз ... кирди. Окъуучула ... турдула.

Керекли сёзле: ёрге, классха, бычакъ, сурат, назмуну, коммунизм, тенъизлеге, газет, къойланы, атны, джайлыкъдан, сууда, чегетде.

52-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Башчыны, хапарчыны табыгъыз.

Къызыл ийнек бузоууна ёкюрдю. Узакъда уллу тау кёрюнеди. Почталъон къызчыкъ письмо келтирди. Отличник пионерле Артекге кетдиле. Бусагъатдагъы тёлю коммунизмде джашарыкъды. Совет халкъ зауукъда джашайды.

53-чю иш. Айтымла джарашдырыб джазыгъыз. Башчыны, хапарчыны тюблерине сызла тартыгъыз.

1. Кючюгю, Дружок, деген, Алийни, барды.
2. Зейтул, шахтада, Османланы, ишлейди.
3. Тюнене, Ибрахимни, кёрдюм, мен.
4. Орамны, аджир, тору, озду.
5. Адамла, совет, сюедице, мамырлыкъны.

54-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Алагъа сёзле къошуб джазыгъыз.

Экскаватор къазады. Трактор сюреди. Комбайн орады. Аэроплан учады. Кеме джюзеди. Поезд барады.

Ат кишнейди, ийнек ёкюреди. Ит юреди. Къой манъы-райды. Бёрю улуйду. Джел урады. Чыпчыкъла джырлайдыла.

55-чи иш. Тيوبюндеги сёзледен айтымла къурай джазыгъыз, артыкъ сёз къалмазча.

Аджир, озду, кюң, эритди, кёк, чарсда, джылы, къарны, Хыйса, кетди, джел, урду, отуннъа, сууукъ.

56-чы иш. Бу тيوبюндеги айтымланы башчыланы хапарчыланы тيوبлерин сыза, джазыгъыз.

Пионерлени слёту ачылды. Биз слётха бардыкъ. Шахарчы пионерле джырла джырлайдыла. Элчи пионерле да ариу тепсейдиле.

57-чи иш. Экишер сёзден беш айтым джазыгъыз. Ол айтымлагъа бирер сёз къоша, джанъы айтымла къураб джазыгъыз.

§ 8. Айтымда сёзлени келишиулери.

58-чи иш. Скобкала бла соруулары орунларына керекли сёзле сала джазыгъыз.

1. Кюнле (неге?) айлан-дыла.

2. Къанатлыла (къай-ры?) кетдиле.

3. Терекледе (неле?) саргъалдыла.

4. (Къаллай?) кырдык къуруду.

5. Малла (къайдан?) къайытдыла.

6. Школчула (неге?) олтурдула.

Керекли сёзле: чапыракъла, джылы, джерлеге, къысхагъа, парталагъа, джайлыкъда.

Башчыны эм хапарчыны тيوبлерине сызла тартыгъыз. Сёзлени санда келишиулерин табыгъыз.

59-чу иш. Бу айтымланы окъугъуз. Джанъыз затны юсюнден айтылгъан сёзлени кёблук санда, кёблук санда айтылгъан

сёзлени джанъызлыкъ санда джазыгъыз. Сёзлеге къошулгъан кесеклени тюблерине сызла тартыгъыз.

Гугук ктычырады. Чаука учады. Бузоу отлайды. Машинала келедиле. Къызчыкъла джырлайдыла. Джащыкъла ойнайдыла. Дерсле башландыла.

60-чы иш. Куплетни азбар этигиз. Китабха къарамай джаргъа хазырланыгъыз.

Патчахлыкъны кир къаласын
Кёб кюрешди да, чачды ол.
Джарлы халкъгъа эркинликни
Эшигин кенъе ачды ол.

Мечиланы К,

61-чи иш. Айтымны джазыгъыз.

Ахмат бюгюн таудан келди.

Башчыны тюбуне бир, хапарчыны тюбуне эки сыз тартыгъыз.

Мында кёрюнъенча, келишген сёзлени джазыгъыз. Араларына керекли сорууу салыгъыз.

1. Ахмат (не этди?) келди.
2. Келди (къачан?) бюгюн.
3. Келди (къайдан?) таудан.

62-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Точкаланы орунларына керекли кесекчиклени къоша, сёзлени келишдире, джазыгъыз.

Къонъурау къагъыл... . Дерс башлан... . Усдаз классдан чыкъ... . Окъуучула да переменагъа чыкъды... . Школну аллында оюн башлан... . Сабийле тегерек турду... . Лейла бла Махмут кёзлерин байлады... . Ала бир-бирлерин излеб башлады... . Лейла Махмут... табды. Къонъурау къагъыл... . Сабийле школгъа джыйылды....

Сёзле, айтымда магъаналарына кёре, бир-бирлери

бла байланадыла. Сёзлени аякъларына тюрлю-тюрлю кесекчикле къошуладыла.

63-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Кимни? нени? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени алларына скобкалада сорууларына сала, айтымланы джазыгъыз.

Рамазан тюлкюню тутду. Осман отуннга кетди. Назир шоферлик окъуйду. Хусей стол ишлейди. Мен Исмаилны кёрдюм. Ракета Айгъа учду. Аслан Хасанны джашыды. Колхоз планны толтурду. Сакинат радиолну къурду. Джолну ырхы басды. Малчыла таугъа кетдиле.

Ю л г ю: *Рамазан (нени?) тюлкюню тутду.*

64-чю иш. Точкаланы орунларына керекли кесекчиклени къоша, башха сёзле бла келишдириб джазыгъыз. Къошхан кесклени тюблерин сызыгъыз.

Класс... джангъы окъуучу келди. Аны ат... Ислам эди. Усдаз Исламны Роза бла олтурт... . Розаны тетрадлары таза... . Аны ана... . школда ишлейди. Ислам Роза... хапарын айтды. Ала алгъын Нарсана... джашагъандыла. Розаны ата... заводну директору болуб ишлегенди. Энди аны совхозгъа директоргъа джибергенди... . Исламны дневнигинде тёрт бла бешден башха отметкасы джокъду.

65-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Соруула бла скобкаланы орунларына керекли сёзлени сала, джазыгъыз. Башчыны, хапарчыны тюблерине сызла тартыгъыз.

1. Соня (нени?) окъуйду.	5. Гагарин (неге?) уч-
2. Мустафа (кимни?) ханды.	
джашыды.	6. Стол (неден?) ишле-
3. Къушну (неси?) учу-	неди.
рады.	7. Бёрю (неге?) чабады.
4. Хамид (неде?) иш-	8. Сюрюучю (нени) ёл-
лейди.	тюреди.

Керекли сёзле: тракторда, къанатлары, бёрюню, сюрюуге, Анзорну, китабны, агъачдан, космосха.

Юлгю: *Соня китабны окъуйду.*

66-чы иш. Керекли харифлени сала, джазыгъыз.

Джайлыкъда джылкъы отла... эди. Джылкъы...а бёрю...е чабдыла. Джылкъы кач...б башлады. Ала ка...ны башына джетдиле. Шкок атыл...ды. Джылкъы... атланы аллына ёт...ю. Джылкъ... аны ызындан тебре.... Джылкъы сау къ...лды.

Башчыны, хапарчыны табыб, тюблерин сызыгъыз.

67-чи иш. Назмуну окъугъуз.

ЛЕНИННИ ПАМЯТНИГИ.

Къолун узатыб джол кёргюзеди.
Джаллау джокъду ол джолдан бизге.
Боллукъ джашауну ол билдиргенди,
Талпыб ишлейбиз анъа джетерге.

Къарнаш халкъла бирден тизилиб,
Тохдаусуз алгъа барабыз,
Сени къолунъча биз да къолланы
Бир-бирибизге узатабыз.

Осиятынъы тындыра, партия
Кюнден-кюннъе къарыу алады,
Къыйын затла тюбесе аллына
Таукел тюзете барады.

Кетерле ёмюрле, бек кёб кетерле,
Джолунъа къырдыш къозламаз.
Сен кёргюзгенча атлагъан халкъны
Не ачы джау да хорламаз.

Байрамукъланы Х.

Айтымлада сёзлени келишиулерине къарагъыз. Базыкъ сёзлени, бёлюмге бёле, джазыгъыз.

68-чи иш. Хапарны окъугъуз.

КИРПИ.

Биз уудан къайытыб келебиз. Мен арбадан тутуб, аны ызындан келеме. Тереклени чапыракълары акъгъандыла. Джол сары чапыракъладан толгъанды. Тюз арбаны чархы озгъан ызда бир къолан зат эследим. Аны къатына джууукъ бардым. Сыртына да чапыракъла илиниб, кирпичи чулгъаныб тургъанын эследим. Мен кирпичи къолума алдым. Ол къымылдамады. Кирпини юйге келтирдик. Кирпи юйде джылынды. Ол къымылдай башлады. Мен анъа эт кесекчик атдым. Кирпи аны стол тюбюне элтиб ашады. Кирпи юйюрсюндю.

Тюбюндеги планнъа кёре, кесигиз анъылагъанча хапар джазыгъыз.

ПЛАН.

1. Уудан къайтыу.
2. Табигъатны суратлау.
3. Кирпини табыу.
4. Кирпини юйюрсюндюрюу.

69-чу иш. Айтымланы окъугъуз. Бир-бири ызындан саналыб келген сёзлени араларында запятойла сала, джазыгъыз.

1. Джылы джерледен турнала къарылгъачла учуб келди.

2. Таулада нарат нызы тал къайын эм эмен ёсед.

3. Колхозну къойлары эчгилери ийнеклери эм атлары кёбдю.

4. Школну бачхасында помидор быхы чюгюндюр харбыз эм кёбусда битеди.

70-чи иш. Сёзлени бир-бирлеринден айырыб окъугъуз, запятойла сала джазыгъыз.

1. Чететде айю тюлкю борсукъ къоян къобан да джашайды.

2. Пионерле тепсейдиле ойнайдыла эм джырлайдыла.

3. Бизни джашауубуз сейирди къууанчды насыбды.

4. Ат эшек ийнек къой эм эчги юй хайуанладыла.

5. Алий Хызыр Исса Магомет колхозда ишлейдиле.

71-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

1. Ишчиле фабрикалада заводлада шахарлада ишлейдиле.

2. Эллиле къыралгъа эт джун гакгы бередице.

3. Сёзню къурагъан кесеклерине тамыр аффикс ахыр дейдиле.

4. Шахарда кино радио стадион барды.

5. Лена Роза Зина Фаризат бешинчи классда окъуйдула.

72-чи иш. Бу хапарлаучу айтымладан соруучу айтымла къурагъыз. Соруучу айтымланы джазыгъыз.

Сен колхозда ишлейсе.

Юлгю: Сен колхозда ишлеймисе?

Эртден бла джылы кюн тийерикди...

Харун киногъа барлыкъды.

Зоя Азретни эгечиди.

Рамазан радиогъа тынъылайды.

Хапарлаучу айтымланы соруучу этер ючюн къайсы кесекчикле къошулгъанларын эсегиз. Кесекчиклени тюблерине сызла тартыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

73-чю иш. Айтымланы керекли сёзле бла толтуругъуз. Соруулары орунларына аланы джазыгъыз. Скобкала бла соруулары джазмагъыз.

Окѣуучула (неге?) джыйылдыла. Аланы (ким?) алгъышлады.

Биринчи (не?) зынъырдады. Сабийле (нелеге?) джыйылдыла. (Не?) башланды. Усдаз (ким?) Светлананы чакъырды. Светлана (нени?) окѣуду.

Керекли сѣзле: школгъа, назмуну, Халимат, директор, конѣурау, класслагъа, окѣуу, дерс.

74-чю иш. Сентябрда кесигиз кѣрген затладан хапар джазыгъыз. Хапарны бу план бла джарашдыргъыз.

Сентябрда.

П Л А Н

1. Сентябрда кюн.
2. Расстениеле.
3. Къанатлыла эм хайыуанла.
4. Адамланы ишлери.

75-чи иш. Джазыгъыз. Точкаланы орунларына керекли харифлени салыгъыз. Ачыкъ харифлени тюблерине сызла тартыгъыз.

Ёг...з, Ёз...н, эл...к, кѣудо...у, кѣунд...з, бы...ы, эм...н, кюз...ю, кѣай...н, нар...т, шах...р, Къара...ай, пион...р, комс...мол, байр...м, сай...лай.

76-чы иш. Соруучу айтымланы хапарлау айтымлагъа бура джазыгъыз. Хапарчыланы кѣайсы кесекчиклери кѣорагъанын табыгъыз.

Атам юйдемиди? Сен походха барлыкъмыса? Школда дерсле бошалдыламы? Усдаз тетрадланы юлешдими? Кюн джауаргъа ушаймыды? Сен лагерде солугъанмыса?

Юлгю: *Атам юйдеди.*

РБ **77-чи иш.** Айтымланы окѣугъуз. Керекли тыйгъыч белгилени сала, джазыгъыз.

Осман базаргъа барды ол базаргъа эт элтген эди. Базарда харбыз помидор алма кертме эм джюзюм кѣб

эди бир юйде уа эт джау сют сатыла эди. Осман эт сатыб бошады магазинде костюм чурукъла алды ол инъирге элге къайытды.

Айтымланы башчыларын табыб, тюблерине сызла тартыгъыз.

78-чи иш. Суулаңы эм таулаңы атларын окъугъуз. Бёлюм-леге бёле джазыгъыз.

Волга, Дон, Лена, Амур, Енисей, Къобан, Баксан
Эльбрус, Памир, Казбек, Худес.

1. Айтым неди?

2. Соруучу, хапарлаучу эм кёлтюртюучю айтымла-ны башхалыкълары?

3. Хапарчы нени анъылатады?

4. Башчы неди?

СЁЗНЮ КЪУРАЛЫУУ, СОСТАВЫ.

§ 9. Сёзню тамыры. Бир тамырлы сёзле.

79-чу иш. Окъугъуз. Джазыгъыз. Башха сёздеде бирча бёлюмлени тюблерине сызла тартыгъыз.

МАЛЧЫ.

Магомет колхозда мал кютеди. Ол малчы болуб ишлегенли беш джыл болады. Колхозгъа малчылыкъл-ны файдасы уллуду. Магомет къарагъан малларын бек семиртеди.

80-чы иш. Окъугъуз. Айтымланы джазыгъыз. Базыкъл ба-сылгъан сёзлени тамырларын табыгъыз тюблерине сызла тар-тыгъыз.

ДЖИЛЕК.

Джилек татлыды. Биз **джай джилекге** кёб джю-рюйбюз. **Джилекчиклени** чёблеге тизиб, сабийле джилекден мынчакъла этиб да ойнайдыла. **Джилеклени** ариу ийислери барды.

81-чи иш. Джазыгъыз. Базыкъ басылгъан сёзлени ачыкъ. тауушларын табыгъыз, тюблерине сызла тартыгъыз.

СЕГИЗИНЧИ МАРТ.

Бюгюн **тышырыулары** кюнюдю. Анам юйюбюзню ариу джыйгъанды. **Хычинла**, локъумла, эт **биширгенди**. Атам анамы да **эгешчигими** да тышырыулары сыйлы **кюнлери** бла алгъышлады. Мен да алгъышладым. Анам тенълери къатыш собраниеге барды.

82-чи иш. Бу сёзлени бирча кесеклерин бир-бири тюбюне джазыгъыз. Ол кесеклени тюблерине сызла тартыгъыз.

Джол, суу, джолчу, джолоучу, суусуз, суулу, джолоучулукъ, сууча.

Сёзню тюрленмей келген кесегине **сёзню тамыры** дейдиле. Бирча тамыры болгъан сёзлеге **бир тамырлы** сёзле дейдиле.

83-чю иш. Бир тамырлы сёзлени окъугъуз. Джазыгъыз. Тамырларыны тюблерине сызла тартыгъыз.

Ташчыкъ

сенекчик

ташчы

сенекчи

ташсыз

сенексиз

ташлы

сенекли

ташча

сенекча.

84-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Джазыгъыз.

Элде джанъы школ ишленеди. Джанъы школну узаймай битери ачыкъды. Аны ишлерге комсомолецле да болушадыла. Школьникле къууандыла. Ол эсги школча болмай, уду боллукъду. Терезелери, эшиклери уллуладыла.

Школну битген кюню байрам болду. Къарт акга алгъын халкъ школсуз, клубсуз къаранъы джашагъанындан хапар айтды. Школчулагъа: „Заман сизникиди! Окъугъуз! Билимли болугъуз!“—деди.

Сёзлени бирча джерлерини тюблерине сызла тартыгъыз.

85-чи иш. Бир тамырлы сёзлени окъугъуз.

Тау. таучу, таулу. Темир, темирчи, темирчик, темирча. Ат, атсыз, атлы, атчы. Джер, джерли, джерсиз, джерчилик.

Сёзлени джазыгъыз, аланы тамырларыны тюблерине сызла тартыгъыз. Сёзлени басымларын салыгъыз.

86-чы иш. Хапарны окъугъуз. Бир тамырлы сёзлени джазыгъыз. Сёзлени тамырларыны тюблерине сызла тартыгъыз.

ШАХТА.

Тауну башында шахта барды. Шахтагъа ёрлер ючюн алгъын шахтёрла машина бла джыйырма беш километр ёрлерге керек бола эдиле. Энди шахтаны тюз аллында канат джол бла шахтёрла вагончукълагъа миниб, башына беш минутха чыгъадыла. Шахтадан да алай энедиле. Шахтёрланы эки кёк вагончукъ джюрютеди. Бир шахтагъа энерге бири таугъа чыгъады. Шахтерлагъа таугъа чыгыу да, таудан эниу да тынч болгъанды.

87-чи иш. Бу тюбюндеги сёзлеге бирча тамырлы сёзле табыб джазыгъыз.

Юлгю. терек, терекчик, терекчи, терекчилик.

Челек,
 Къыш,
 Айран,
 Джай,
 Къыз,

Сёзлени тамырларыны тюблерине сызла тартыгъыз.

88-чи иш. Бир тамырлы сёзлени къауумла этиб джазыгъыз. Тамырланы тюблерине сызла тартыгъыз.

Таза, къызыл, тюлкю, тазаракъ, тюлкючюк, къоян, джел, тюлкюча, тазачыкъ, къызылдым, джелсиз, къоянчыкъ, къызылчыкъ, джелча, джелли, къоянча.

Юлгю: *таза, тазаракъ, тазачыкъ.*

89-чу иш. Нарт сёзлени окъугъуз. Сёздеде басымны таба, джазыгъыз. Басымлы ачыкъ тауушланы тюблерине сызла тартыгъыз.

1. Биреуге уру къазсанъ—кесинъ тюшерсе.
2. Ана кёлю балада—бала кёлю талада.
3. Ишлемеген тишлемез.
4. Къызым, санъа айтама, келиним, эшит.
5. Билмезни кёзю кёрмез.

90-чы иш. Сёзлени мындача бир-бири тюбюне джазыгъыз. Хар сёзге ким? деген соруугъа джууаб этген, бир тамырлы сёз табыб джазыгъыз. Басымларын сызыгъыз.

Джол — джолчу	Къой — къойчу
Чурукъ— ...	Тууар — ...
Хуна — ...	Машина— ...
Иш — ...	Паровоз— ...
Бичен— ...	Школ — ...

91-чи иш. Окъугъуз. Сёздеде джазылмай къалгъан харифлени сала, джазыгъыз.

Будай саба...ла бишгендиле. Аланы ору...гъа комбайнла келгендиле.

Таўланы баш...ры агъаргъандыла. Кюнле суу...къ болгъандыла. Мал...ла баулагъа джарашхандыла. Шко...чула окъургъа джюрюйдюле. Колхоз маллагъа бич...н ташыйды.

Ю лгю: *Будай сабанла бишгендиле.*

92-чи иш. Затланы атлары бла бир тамырлы сёзле табыб джазыгъыз.

Окъуу	—	окъуучу	Кюн	—	кюнлю
Джазыу	—	...	Ай	—	...
Сурат	—	...	Сагъат	—	...
Аш	—	...	Насыб	—	...
Ат	—	...	Къууанч	—	...
Газет	—	...	Тери	—	...
Теке	—	...	Кёз	—	...
Сёз	—	...	Тил	—	...

93-ию иш. Тюбюндеги сёзлени тамырларын айырыб джазыгъыз. Тамырларыны тюблерине сызла тартыгъыз.

Колхоз, сабанчы, биченлик, ёгюзлюк, малчы, сенеклик, тирменчи, таякъчы, таракъчы, агъазчыкъ, джаулу, сютлю, суулу, джолсуз, мадарсыз.

Ю лгю. *колхоз-чу, сабан-чы*

94-ию иш. Хапарны окъугъыз.

КЪЫШ.

Кёк мутхуз болду. Къанатлыла учуб кетдиле. Сууукъ джелле урдула. Кюн джылытмай башлады. Эртден-благъа къар джаууб чыкъды. Элни къыйырында къоян, тюлкю ызла кёрюндюле. Адамла джылы кийиндиле. Маллагъа бичен сала башладыла. Къыш келди.

Хапарны джазыгъыз. Хар айтымны башчысыны тюбюне бир, хапарчысыны тюбюне эки сыз тартыгъыз.

95-чи-иш. Точкаланы орунларына керекли харифлени сала, джазыгъыз. Скобкалада не этерикди? деген соруугъа джууаб этген, бирер бир тамырлы сёз джазыгъыз.

Кюн кеч бо...ду (*не этерикди?*). Кёкде джарыкъ джуддузла джа...дыла (*не этерикдиле?*). Къасым бла Локъман бичен келтирирге ке...диле (*не этерикдиле?*). Атла чананы джумушакъ къарда терк та...тадыла (*не этерикдиле?*). Билмей тургъанлай, атла илгендиле (*не этерикдиле?*). Джашла бюреулени эследиле (*не этерикдиле?*).

Юлгю: Кюн кеч болду (*боллукъду*).

96-чы иш. Затланы къаллайла болгъанларын сыфатлагъан сёзледен атла айырыб джазыгъыз.

Джолсуз — джол

Суучу — ...

Билимли — ...

Джюню — ...

Сютлю — ...

Актыллы — актыл.

Кёллю — ...

Джелли — ...

Таулу — ...

Зауукълу — ...

Замансыз — ...

Сиз табыб джазгъан сёзлени басымлы ачыкъ тауушларыны тюблерине сызла тартыгъыз.

97-чи иш. Окъугъуз. Хар айтымдан сора тохдагъыз, соруучу эм кёлтюртюучю айтымланы ауазыгъыз бла анылатыгъыз.

Къалай джылы кюн болгъанды. Нечик кёбдю чымакъ гокга ханс. Чыпчыкъла джырлайдыла. Къушла къанат къакъмай учадыла. Сен быллай джай кёргенмисе? Сиз джайны исси кюнлеринде нарат салкъында олтургъанмысыз? Таугъа чыгыб тегерекке къарагъаныгъыз болгъанмыды?

Айтымланы джазыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

§ 10. Сёзню ахыры.

98-чи иш. Хапарны окъугъуз.

ДЖАРАЛЫ КЪУШ.

Керим бла Осман отуннъа бардыла. Ала терекни тюбюнде джаралы къушну джатханын эследиле. Къушну кёзлери джандыла. Аны къанаты сыннъан эди. Джашла къушха джууукъ бардыла. Осман аны тутуб, школгъа келтирди. Школчула темир клетка ишледиле. Къушну ары салдыла. Анъа аш, суу бериб турдула. Къушну къанаты сау болду. Бир кюн аны эркинликге бошладыла.

Ол уллу къанатларын къагъыб кёлтюрюлдю. Мийикге чыгъа барыб, кёзден ташайды. Къушдан къарыулу къанатлы джокъду.

Окъугъуз.

Джаралы къушну джатханын эследиле.

Къушну кёзлери джандыла.

Къушха джууукъ келдиле.

Къушну ары салдыла.

Къушдан къарыулу къанатлы джокъду.

Джазылгъан айтымлада бирча тамырлы сёзлени табыгъыз. Ол сёздеде тамырдан къалгъан кесекчиклени—ахырланы тюблерин сызыгъыз.

Сёзлени бир-бирлерине байлар ючюн, аланы къыйырларына къошулгъан, атаучудан башха болуш соруулагъа кёре тюрленнъен кесекге ахыр дейдиле.

99-чу иш. Хапарны окъугъуз.

ТЮЛКЮ БЛА БЁРЮ.

Тюлкю бла бёрю хоншу болуб джашагъандыла. Бир джолда бёрю тюлкюге ачыу этгенди. Тюлкюню бёрюге дерти къурумагъанды. Къыш тюлкю джолда кетиб баргъанлай, машок бла чабакъла табханды. Аланы да сыртына кёлтюрюб келе тургъанлай, бёрюге джолукъгъанды.

— Неди кёлтюргенинъ?—дегенди бёрю.

— Чабакъла.

— Муну эшитгенлей, бёрюню аууз суулары келгенди.

— Чабакъламы? Къайдан табханса?

— Кесим тутханма.

— Къалай?

— Къуйругъуму суугъа сукъгъанма. Сора, бузну юсюнде олтуруб сакълагъанма. Чабакъла уа буз юсюне кеслери чыкъгъандыла,—дегенди тюлкю.

Бёрю суу бойнуна эниъенди. Къуйругъун суугъа сукъгъанды. Чабакъла чыкмагъандыла. Бёрю эригиб, кетерге тебregenди. Тартханды да къуйругъун буздан айыралмагъанды.

Тюлкюге уа ол керек эди. Элни къыйырында ит-леге кёрюнуб, къачханды. Итле къуууб, тюлкю къачыб бёрюню юсюне келгендиле. Тюлкю къамишге кириб къутулгъанды. Итле уа бёрюню талагъандыла.

Тюлкю эм бёрю деген сёзлени тюрлю-тюрлю ахырлары бла джазыб алыгъыз. Тамырдан къалгъан кесеклени башха джазыгъыз. Ахырланы тюблерине сызла тартыгъыз.

100-чю иш. Бу тюбюндеги колхоз деген сёзлени, айтымда магъаналарына кёре, ахырларына къоша джазыгъыз.

Колхоз... кёб пионер барды. Ала колхоз... болушадыла. Гардош къазадыла, кёгет джыядыла. Колхоз...

ишчи да кѣбдю. Колхоз... шахаргъа эт, джау, кѣгет ташыйдыла. Колхоз джашау зауукълуду.

Ахырланы тюблерин сызыгъыз.

101-чи иш. Бу тюбюндеги сѣзледе тамыр бла ахырны айырыб джазыгъыз.

Алмадан, балийден, джюзюмде, дугъумну, наныкъны, джилекден, кертмеге, шабдалны, чѣртлѣуюкню, кѣозну.

102-чи-иш. Нарт сѣзлени окъугъуз. Джазыгъыз.

Джарлыны бузоуу ёгюзлюк этер.

Кишдикге оюн—чычханнъа ёлюм.

Ашыкъгъан суу тенъизге джетмез.

Къартны бурнун сюрт да оноугъа тут.

Джарлыны, кишдикге, чычханнъа, тенъизге—деген сѣзлени ахырларын сызыгъыз.

§ 11. Аффиксле.

103-чю иш. Окъугъуз. Джазыгъыз.

Джаш—джашчыкъ

Джол—джолчукъ,

Къыз—къызчыкъ,

Къозу—къозучукъ,

Юй—юйчюк,

Китаб—китабчыкъ,

Гинджи—гинджичик

Кѣпюр—кѣпюрчюк,

Сернек—сернекчик

Хапар—хапарчыкъ,

Таш—ташчыкъ.

Бу башындагъы сѣзлени тамырларындан сора кесекчиклени тюблерине сызла тартыгъыз.

Юлгю: Юйчюк.

Аффиксле да тамыргъа джалгъанадыла.

Аффикслени болушлугъу бла джанъы сѣзле къраладыла: *мал, малчы, малы.*

104-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Сёзледе аффикслени табыгъыз.

Ибрахимни атасы къойчу Болуб ишлейди. Аны сюрююнде къара къозучукъла, къолан улакъчыкъла бардыла. Бир улакъчыкъны Бойнуна къонъураучукъ тагъылыбды. Аны атына „Оюнчакъ“ дейдиле. Текечик сабийчиклени кёрсе, ёрге секриб къууады. Сабийле „Оюнчакъ“ бла ойнаргъа бек суюдиле.

Джазыгъыз. Аффикслени тюблерине сызла тарыгъыз.

105-чи иш. Тёбен сёзлеге -чыкъ, -чукъ; -чик, -чюк аффикслени кьоша, джанъы сёзле къурагъыз.

Ю л г ю: бёрк—бёркчюк.

Ёгюз—	Отун—	Алма—	Элек—
Юй—	Ун—	Балта—	Эмен—
Кёк—	Узун—	Къама—	Эшек—

Джанъы сёзлени джазыгъыз. Тюблерине сызла тартыгъыз.

106-чы иш. Хапарны окъугъуз. Базыкъ басылгъан сёзледе аффикслени тюблерине сызла тарта джазыгъыз.

ДЖАНЪЫ ДЖЫЛ.

Джанъы джыл джетди. Школгъа джашил нызычыкъ келтирдиле. Аны клубну ортасында орнатдыла. Нызычыкъгъа оюнчакъла такъдыла. Оюнчакълада, тюлкючюкле, пилчикле тюечикле да кёб эдиле. Кюле тургъан, маймулчукъну такъгъанларында, сабийле бютюн сейирсиндиле. Терекчикни бюбюнде бир акъсакъал къарт, къолуна корзинаны алыб, суюе эди. Корзинаны ичинде оюнчакъла бла бирге бир къоянчыкъ да бар эди.

Терекчикде тюрлю-тюрлю чыракъчыкъла джандыла.

Нызычыкъ тегерек айланыб башлады. Сабийчикле терекчикни тегерегинде кьол тутуб, ким тюлкючюк

ким бѣрючюк, ким кѣоянчыкъ болуб, джырлаб баш-
ладыла.

107-чи иш. Тѣбен сѣзлеге аффиксле кѣоша, джантѣ сѣзле
кѣурай джазыгъыз. Аффикслени тюблерине сызла тартыгъыз.

Юлгю:

Чабакъ—чабакъчы,	сюрюу—	Оноу—	Эчки—
Таракъ—	Кюзгю—	Отун—	Бичен—
Мал—	Ёгюз—	Орун—	Тилек—
Амал—	Сѣз—	Кѣоруу—	Эл—

108-чи иш. Назмуну окъугъуз.

Ишине тамам кѣллениб,
Джыр джырлайды ол кызчыкъ.
Акъ булутчукъгъа бѣлениб,
Тынъылайды джулдузчукъ.
Ариу кѣызчыкъ дырын джыя,
Тау суучукъгъа джетгенди.
Бетин, кѣолун таза джууа,
Ол джанына ётгенди.

Базыкъ басылгъан сѣзлени тамырларын аффикслен
айыра джазыгъыз.

109-чу иш. Джазыгъыз. Сѣзлени тамырларын, аффиксле-
рин эм ахырларын бир-бирлеринден айырыгъыз. Аффикслени
тюблерине сызла тартыгъыз.

Джерчини, тюкенчиге, кѣлекчикни, джамчылыкъны,
кюзлюкlege, биченчикден, терекчикни, такъгъычны,
бачхычны, мадарсызгъа.

110-чу иш. Бу аффикслени кѣайсы кѣаууму бла суйсегиз
да онушар сѣз кѣураб джазыгъыз.

1. -чы, -чу, -чи, -чю (арбачы).

2. -лыкъ, -лукъ, -лик, -люк (бугъалыкъ)

3. -ла, -ле (талала)

Бу сёзлени таблицадача юлешигиз.

Малчылыкъны, джалчылыкъда, чепгенликни, джашчыкълагъа.

Сёзле	Тамыр	Аффиксле	Ахыр
адамлыкъны	адам-	-лыкъ-	-ны.
аманлыкъдан	аман-	-лыкъ-	-дан.
такъгъычха	такъ-	-гъыч-	-ха.
къойчуну	къой-	-чу-	-ну.
сюрюучюню	сюрюу-	-чю-	-ню.
юйчюкден	юй-	-чюк-	-ден.
Тюзчюкге	тюз-	-чюк	-ге.
джерчиликден	джер-	чи-лик-	-ден.

III-чи иш. Хапарны окъугъуз. Точкаланы орунларына керкли кесекчикклени сала джазыгъыз.

ПАЛЬМА.

В. И. Ленин табигъатны бек суйгенди. Ол кёб заман... акъ къайынлагъа эм джашил наратлагъа къараб туруу... эди. Ол ашхы уучу да бол... ды. Кремлде В. И. Ленин... кабинетинде, Пальма терек... ёсгендиле. Бир джолда пальманы чапырагъы саргъалыб джерге тюш... тургъанын эслеген.... Ленин уса садчыны... чакъыртханды. Терекчи пальма... башха ящикге орнат... ды. Пальма джашынаб, ёсуб башлагъанды.

Хар сёзню тамырын сызыгъыз.

§ 12. Джумушакъ белги (ь).

112-чи иш. Хапарчыкъны окъугъуз.

Учитель Мухтарны тургъузуб сорду:—Сен къайсы айланы билесе?—Мухтар санаб башлады:

Январь, февраль, март, апрель, май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь.

— Сентябрьда ненча кюн болады?

— Отуз кюн болады.

— Февралда ўа?

— Февралда джыйырма сегиз, джыйырма тогъуз.

Базыкъ басылгъан сёзлени джазыб алыгъыз. Джумушакъ белгини тюбюн сызыгъыз.

Джумушакъ белги (ь) башха тилден кирген сёзледе джюрюйдю (джазылады). Къыйырында джумушакъ белгиси болгъан сёзге аффикс къошулса, джумушакъ белги джазылмайды.

Январь—январда, учитель—учителни Сибирь—сибирни.

113-чю иш. Бу тюбюндеги сёзлени къоша, айтымла къурагъыз. Тетрадь, печь, январь, шинель, больница, сельсовет. Бу тюбюндеги сёзлени тюрлендириб, неси? деген соруугъа джууаб этген сёзле къураб джазыгъыз.

Не?	неси?	не?	неси
къулакъ—	къулагъы	садакъ—	садагъы
билек—		къалакъ	
тюек—		эшик—	
чабакъ—		къмюк—	

Сёзлени тамырларындагъы кысыкъъланы тюрленнёнлерин эсlegung. Тюрленнён харифлени тюблерине сызла тартыгъыз.

§ 13. Къош сёзле.

114-чю иш. Окъугъуз.

Къара къаш—къаракъаш, сары чач—сарычач; джюз аякъ—джюзаякъ; къарт джурт—къартджурт; терс къол—терскъол.

Сызладан сора сёзлени джазыгъыз. Хар сёзде ненча тамыр болгъанын айтыгъыз. Хар сёзню тамырыны тюбюн сызыгъыз.

Сёзле къош сёзледиле.

Ала экишер тамырдан къуралгъандыла.

115-чи иш. Хапарны окъугъуз. Анда базыкъ джазылгъан хар сёзню ненча тамырдан къуралгъанын эслегиз.

БИЗНИ КЛАСС.

Бизни классда отуз окъуучу барды. Мында джашчыкъла бла кызычыкъла окъуйдула. Фатимат иги окъуйду. Кеси да къаракъашчыкъды, кызылууртчукъду. Аны аллында олтургъан Светлана кёккёзчюкдю. Светлана бла сарычач Айшатчыкъ олтурады. Айшат бла Светлана къанджалбаш юйде хоншу болуб джашайдыла. Айшатны атасы шофёрду. Ол заводха ташкёмюр ташыйды. Светлананы айрыкъуйрукъ кёгюрчюню барды. Аны атына ол „Мир“ деб атагъанды. Классдагъыланы барысы да иги окъуйдула.

Хапарны джазыгъыз. Къош сёзлени басымларын салыгъыз. Тюблерин сызыгъыз.

Эки неда андан кёб тамырдан къуралгъан сёзлеге *къош сёзле* дейдиле.

Сёз ючюн: *джетиджыллыкъ, джюзаякъ, акътуякъ.*

116-чы иш. Джазыгъыз. Эки тамырлы сёзлени табыгъыз. Аланы тюблерине сызла тартыгъыз.

Асхатны кёк улакъчыгъы барды. Ол сюрюуню алында джюрюйдю. Улакъчыкъ ёребашчыкъды. Къаракъулакъ улакъчыкъны манъылайында къашхачыгъы барды.

Колхозну джылктысы кёбдю. Джылктыны ичинде акътуякъ тайла бардыла. Джылктыны акъджал аджир джюрютеди.

117-чи иш. Джазыгъыз, къош сёзлени тюблерине сызла тартыгъыз.

ДЖЕТИДЖЫЛЛЫКЪ.

Бусагъатда совет халкъ джетиджыллыкъ планны толтурады. Ол планны Коммунист партия джыйырма биринчи съезде салгъанды. Джетиджыллыкъ план толса, бизни халкъыбыз бютюн да бай, насыблы джашарыкъды. Эл мюлк джаууну, бышлактыны, сютню эм этни кёб этерикди.

Промышленностда джанты машинала, электровозла, пароходла чыгъарыллыкъды. Джетиджыллыкъ планны толтура, халкъ коммунизмге барады.

118-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Къош сёзлени тюблерине сызла тартыгъыз.

1. Биченликледен зыка, къозукъулакъ эм джыгыра ёседи.

2. Бизни классда къоштиш джашчыкъ окъуйду.

3. Къызылджаулыкъ къыз ийнек сауады.

4. Къанджалбаш юй быйыл ишленнъенди.

Къош сёзле къайсы сёзледен къуралгъан эселе, ол сёзлени айырыб джазыгъыз.

Къоштиш—

Къызылджаулыкъ—

Къанджалбаш—

119 чу-иш. Бу къош сёзледен бирер айтым къураб джазыгъыз. Джюзаякъ, сарычач, ёребаш, терсакъыл, къаракёз, алмюйюз.

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИ.

Шагъырей этиу.

120-чи иш. Бу сёзлени окъугъыз.

Кюн, къызыл, терезе, юй, татлы, ат, келди, батыр, чабды, пионер, парта, сары, окъуйду, джазыгъыз.

Сёзле къайсы соруулагъа джууаб бола эселе, аланы сооруулары туураларына джазыгъыз.

Затланы атлары (ким? не?) кюн, терезе, юй,...

Затланы не этгенлери (не этеди? не болду?) келди...

Затланы белгилери (къаллайды? неллейди?) къызыл...

121-чи иш. Бу хапарчыкъдан алгъа затланы атларын, андан сора затланы не этгенлерин, артда уа затланы ышанларын (сыфатларын) джазыгъыз.

Терен къар джауду. Сууукъ кюнле келдиле. Сабийле школгъа барадыла. Къанатлыла кетдиле. Къар джолда арбала джырылдайдыла. Кенъ чанала бла кёк биченни ташыйдыла. Джылы, джарыкъ класслада окъуу барады.

122-чи иш. Джазыгъыз.

А. С. Пушкин улуу поэт болгъанды. Фахмуду поэт сейирлик поэмала, джомакъла эм хапарла джазгъанды. Чабакъчыкъ бла чабакъчыны джомагъын Пушкин джазгъанды.

Пушкин терен кёллени, мийик таўланы, кёк тенъиз-лени ариу суратлагъанды. Пушкин Кавказда да болгъанды.

Айтымлада затланы атларыны тюблерине бирер сыз тартыгъыз, затланы не этгенлерин кёргюзген сёзлени тюблерине экишер сыз, затланы къалай болгъанларын кёргюзген сёзлени тюблерине уа толкъун сызла тартыгъыз.

123-чю иш. Сёзлени окъугъуз. Затланы атларын джазыгъыз.

Джашил, эл, эмен, келди, оракъ, кёк, къычырды. Алий, Осман, Нарсана, тюлкую, суулу, джол, эшик, трактор джыгъылды, завод, ырысхы, тау, там, кюз.

124-чю иш. Сёзлени окъугъуз. Этимлени айырыб джазыгъыз.

Тору, фабрика, келгенди, сары. суулу, айтханды, ключю, билгенди, ташлы, кюлдю, олтурады, джазады, энди, ариу, талгъанды, Карачаевск, джашагъанды, эшитди.

Затланы не этгенлерин кёргюзген сёзлени джазгъандан сора, затланы къаллай болгъанларын кёргюзген сёзлени джазыгъыз.

125-чи иш. Окъугъуз. Эсде тутугъуз.

Тау, эл, колхоз — затланы атларыдыла, алагъа *ат* дейбиз.

Къызыл, кёк, татлы—затланы къаллай болгъанын кёргюзедиле, алагъа *сыфат* дейбиз.

Орады, келди, джазды—затланы не этгенлерин кёргюзедиле, алагъа *этим* дейбиз.

126-чы иш. Окъугъуз.

Келди, ай, тенъиз, орам, къарт, билди, къатын, энди, билимли, уллу, ачыуланды, къычырады, къарайды,

алма, ана, суулу, кюзгю, чапыр, къара, мор, тар, кенъ, ташлы.

Сёзлени соруулагъа кёре атлагъа, сыфатлагъа, этим-
леге юлешигиз.

Атла (ким? не?):

Сыфатла (къаллай? неллей?):

Этимле (не этеди? не болду?):

Соруула бла скобкаланы джазмагъыз.

127-чи иш. Кесигиз бешишер ат, сыфат, этим джазыгъыз.

Атла:

Сыфатла:

Этимле

128-чи иш. Айтымланы окъугъуз.

Акъ къайынла шууулдайдыла. Кёк биченликле
чайкъаладыла. Къызыл будайла бишгендиле. Джанъы
комбайнла келгендиле. Кючлю тракторла гюрюлдейди-
ле. Колхозчула гардошха суу саладыла.

Джазыгъыз. Атны тюрбуне бир сыз, этимни тюрбуне эки сыз
тартыгъыз, сыфатны тюрбуне толкъун сыз тартыгъыз.

129-чу иш. Окъугъуз.

НАНЫКЪ ДЖЫЙЫУ.

Солуу кюн джетди, Рахима, Солтан эм Люда на-
ныкъ джыяргъа кетдиле. Терен къолда суучукъдан
ётдюле. Чырпылы чауулну ёрге чыгъыб башладыла. На-
ныкъ бишгенди. Терекле кёгетлерин кёлтюрелмей ту-
радыла.

Бишген наныкъдан ала челеклерин толтурдула. Кес-
лери да наныкъдан тойдула. Кечге, баргъан джолчукъ-
лары бла, челеклерин да кёлтюрюб, элге къайытдыла.

Ат, сыфат, санау, алмаш этим — *тилни кесек-леридиле*.

130-чу иш. Хапарны окъугъуз. Айтымланы башчыларын, хапарчыларын табыгъыз.

КЪЫШ КЕЛДИ.

Къарылгъачла джылы джерлеге учуб кетдиле. Сууукъ къыш келди. Къар джауду. Суула бузладыла. Сабийле къышха къууандыла. Ала сууукъдан къоркъмайдыла. Джашчыкъла, къызчыкъла конёкларын да алыб, бузгъа барадыла. Къалайгъа къарасанъ да, сабийлени джарыкъ тауушлары эшитиледи.

131-чи иш. Бу сёзледен айтымла къураб джазыгъыз. Айтымланы тилни кесеклерине айырыгъыз.

1. Ийнек, ысдауатха, сютлю, къайытды. 2. Къызчыкъ, болушады, анасына. 3. Ёседиле, наратла, джашил. 4. Уллу, Къобан, сууду.

Атла (*ким? не?*)

Сыфатла (*къаллай? неллей?*)

Этимле (*не этеди? не этди?*)

132-чи иш. Кесигиз беш ат, беш сыфат, беш да этим табыб джазыгъыз.

Атла:

Сыфатла:

Этимле:

133-чю иш. Назмуну окъугъуз.

Бизге джашау джокъ эди

Совет власть чыкыгъынчы.

Джарлы халкъ къыйнала эди

Байланы барын джыкыгъынчы.

Биз байланы кѳурутханбыз,
Бирлешгенбиз джарлы халкѳ,
Джарыкѳ джашауну кѳурагѳанбыз,
Кѳурайбыз биз коммунизм
Ленин кѳргюзген джол бла,
Насыблы джашауну болдурабыз
Дементѳили кѳол бла!

Назмуда болгѳан сыфатланы эм ала сыфатлагѳан сѳзлени атла кѳатыш джазыгѳыз.

Ю л г ю: джарлы халкѳ.

134-ию иш. Бу сѳзлени тилни кѳайсы кесеклерине юлеширге боллукѳду?

Тилни кесеклерине юлеше джазыгѳыз.

Кѳар, кѳарла, джол, джолсуз, кече, кечеги, джаш, кѳыз, биченли, булутлу, чакѳырды, кѳксюл, чыммакѳ, айтды, келгенди, акѳыллы, ташды, толтурду, джазды.

Атны соруулары кѳайсыладыла?

Сыфатны соруулары кѳайсыладыла?

Этим кѳайсы соруугѳа джууаб этеди?

§ 14. Ат.

135-чи иш. Алгѳа адамланы, аны ызындан малланы, джаныуарланы эм растениелени атларын джазыгѳыз.

Пионер, тюлкю, кѳоз, наныкѳ, алма, ат, эшек, окѳуучу, ийнек, борсукѳ, чурукѳчу, малчы, темирчи, эгеч, кѳой, эчки, бузоу, ана, ата, джилек, тал, сюрюучю, кѳайын, тана, джубуран, кѳозу, терек, усдаз, марал.

Ю л г ю. Адамла, пионер, окѳуучу, ...

Малла: ...

Джаныуарла: ...

Растениеле: ...

Сёзлени тизген заманда аланы араларын запятойлабла бёлююз. Ким? деген сорууҕа джууаб этген атланы тюблерине сызла тартыҕыз.

136-чы иш. Алҕа шахарланы атларын, андан сора юй сауутланы, школ кереклени атларын джазыҕыз.

Ростов, аякъ, къашыкъ, Нальчик, Карачаевск, ручка, портфель, стол, диван, Пятигорск, орундукъ, стан, Москва, карандаш, Киев, чолпу, къысхач, Ташкент, джалҕаууч, парта, глобус, карта, мел, бычакъ, шиндик, табакъ.

Адамны анъылатхан атла **ким?** деген сорууҕа джууаб боладыла, къалҕан затланы анъылатхан атла уа **не?** деген сорууҕа джууаб боладыла.

137-чи иш. Атланы, бу тюбюнде кёрюннъенча, тёрт къауумҕа юлешиб джазыҕыз.

1. Адамла:
2. Юй хайуанла:
3. Къанатлыла:
4. Джаныуарла:

Керекли сёзле: ана, ат, къуш, бёрю, эгеч, айю, къарылҕач, тюе, аслан, саууучу, колхозчу, къунаджин, чыбчыкъ, кёзу, сабанчы, тракторчу, улакъ, бузоу, къузгъун, чаука, борсукъ, къаблан.

138-чи иш. Алҕа адамны санларын, аны ызындан тегерекде кёрюннъен затланы джазыҕыз.

Адамны санлары....

Кёрюннъен затла...

Керекли сёзле: баш, тау, чач, къаш, боюн, суу, терек, школ, къол, тал, джол, бармакъ, бел, джауорун,

юй, кёз, къулакъ, бурун, булут, кёк, къая, тобукъ, манъылай, ууурт.

139-чу иш. Окъугъуз. Атланы джазыб, тюблерине сызла тартыгъыз.

КЪАРЫЛГЪАЧЛА КЕЛДИЛЕ.

Кюнле джылындыла. Тюзле кёгердиле. Къарылгъачланы къанат тауушлары эшитиледиле. Школчуланы этген къанатлы юйчюклерине къонакъла келдиле. Ала кеслерине салам, чёпчюкле, тюкчюкле ташыб башладыла. Хар къанатлы нёгери бла урунады. Ала юйдегиле ёсдюрюкдюле.

140-чы иш. Джетишмеген харифлени сала джазыгъыз. Джа...у, шох...къ, тере...е джас...ы. кас...а.

§ 15 Энчи атла.

141-чи иш. Окъугъуз. Джазыгъыз. Энчи атланы тюблерине сызла тартыгъыз.

Нальчик Къабарты-Малькар АССР-ни ара шахарыды.

Черкесск Къарачай-Черкес областны ара шахарыды. Минъи Тау Кавказы эм мийик таууду.

М. Ю. Лермонтовха Бештауда памятник салгъанбыз. Дунияда эм терен кёл Байкалды.

Алексей Максимович Горький уллу пролетар писатель болгъанды.

Адамланы атларына, тукъумларына, таулары, суулары эм шахарлары атларына **энчи атла** дейдиле. Энчи атла **уллу хариф** бла башланыб джазыладыла.

Сёз ючюн: Москва, Ахмат, Зайнеб, Эльбрус, Волга.

Бизни къыралда кёб уллу суула бардыла: Дон, Нева, Днепр, Енисей, Волга эм Обь.

Совет Союзу джагъаларын юч океанны суулары джуадыла: Север Бузлу океан, Шош океан, Атлантика океан.

Джер алты кесекге юлешинеди: Европа, Азия, Америка, Африка, Австралия, Антарктида.

СССР-ни ара шахары Москвады.

Джазыгъыз. Энци атланы тюблерине сызла тартыгъыз. Къаллай хариф бла джазылыб башлангъанларын айтыгъыз.

143-чю иш. Кесигизни юсююзден джазыгъыз.

Алгъа тукъумугъузу, ызындан атыгъызны, атагъызны атын, учителягизни атын, аны атасыны атын; анагъызны атын, джашагъан джеригизни атын.

Былай башлагъыз:

Мени атамы аты... Мени учителями аты... Анамы аты... Мен... джашайма.

144-чю иш. Джазыгъыз. Энци атланы тюблерине сызла тартыгъыз.

Уллу Ата джурт ючюн къазауатны заманында Эрик-генлени Залихат партизан болуб, оккупантлагъа къаршы тулпарча кюрешгенди. Залихат аланы къолларына тюшгенди. Къарачай шахарда аны гестапочула къыйнаб тургъандыла. Артда немецле Залихатны Нарсанада гестапогъа ашыргъандыла.

Ленинград

Волгоград

145-чи иш. Джазыгъыз. Энчи атланы тюблерине сызла тар-тыгъыз.

В. И. Ленин Симбирск деген шахарда джашагъанды. Энди ол шахаргъа Ульяновск дейдиле. Ол Волганы джагъасындады. Волгада Къазан деген шахар да барды. Ленин Къазанда окъугъанды. Школчула экскурсиягъа Горькийге баргъандыла. Ала анда Владимир Ильич Ленин бла Надежда Константиновна Крупская джашагъан юйню кѳргендиле.

146-чы иш. Точкаланы орунларына джетмеген кесекчиклѳ сала джазыгъыз.

Биз... Москва... сюебиз. Уллу шахарлада завод... кѳбдюле. Клубда биз усдазыбыз... кѳрдюк. Уѳчу бир бѳр... ѳлтюрдю. Совет адамлан... джашаѳлары сейирликди. Мени тенъим Москва... окъуй... .

147-чи иш. Окъугъуз, атланы тюблерине сызла тарта, джазыгъыз.

ДЖАНЪУР.

Кюн къыздырды. Иссиде каскала джырлай эдиле. Кѳк ариѳ, кѳм-кѳк эди. Булут кѳрюнмей эди. Хаѳа тюрленди. Къайдан эсе да къара булут чыкъды, кюнню джабды. Булутну биргесине джелчик, аны ызындан дженъил джел урду. Букъу кѳобду. Терекле, сынаргъа джетиб, бюгюлдюле. Джаѳум джетди. Джаѳум тохдады, кюн тийди.

148-чи иш. Энчи атла бла айтымла къурай джазыгъыз.

Юрий Алексеевич Гагарин, Куба, Ата джуртубуз, Къобан, Совет Аскер.

Энчи атланы джазыгъыз:

Тѳрт белгили писателни туркъумларын, беш шахарны атын. Юч джаныѳарны атын. Эки тенъизни атын

джазыгъыз. Классыгъызда юч окъуучуну атын, тукъумун, усдазыгъызны атын, тукъумун, анасыны атын.

149-чу иш. Джазыгъыз. Атланы тюблерине бирер, этимлени тюблерине экишер сыз тартыгъыз. Къаллай атла болгъанларын айтыгъыз.

ЧЕГЕТ.

Чегетни шоху бол, аны сакъла. Чегетни шоху терекни бутакъларын сындырмайды, къабугъун соймайды. Терекге иги къарагъан, аны чапыракъларын джыртмагъан, джаш терекчиклени бюкмеген адам чегетни шохуду. Ол терекге ёрлемейди, кесмейди, тюбюн къазмайды. Ол шоху чегетге ёртен тюшмез ючюн анда от этмейди.

Чыпчыкъла агъачны, аны къабугъун, чапырагъын ашагъан къамыжакъланы, къуртланы къурутадыла. Чегетни иги шохларыны бири чыпчыкъды. Чегетни шоху болургъа сую эсенъ, къой чыпчыкъланы уяларын чачма, аланы чегетден, саддан къысдама, аланы гакгыларына тийме.

Чабакъ тутуу.

150-чи иш. Бу план бла хапарчыкъ джазыгъыз.

1. Джашчыкъ не этеди?
2. Къалайда чабакъ тутады? (Баргъан сууда, кёлде, тенъизде).

3. Анъа ким келгенди? Ол кимди? (Къызчыкъгъа, джашчыкъгъа ат атагъыз).

4. Къызчыкъ не этеди?

5. Суратда кѣргюзюлген джерни джаратамысыз?

151-чи иш. Джазыгъыз. Базыкъ басылгъан сѣзлеге соруула салыгъыз.

Джай **кюн** эди. Кюнорта заманда **кѣкню** къара **булутла** басдыла. Колхозчула биченликде **дырын** джыя эдиле. Колхозчула къызыу ишлей эдиле, алай а джыйыл-лыкъ дырын **кѣб** эди.

Элни огъары джанында пионерлени **лагерлери** бар эди. Ала колхозчулагъа болушургъа келдиле. **Иш** дженъил барыб башлады. Окъуучула дырынны терк огъу-на **капнала** этдиле. Колхозчула уа **гебенле** эте эдиле.

Джанъур джаугъунчу биченни джыйыб бошадыла. **Колхозчула** пионерлеге бек разы болдула.

§ 16. Атланы джанъызлыкъ эм кѣблюк санлары.

152-чи иш. Окъугъуз.

1. Тауну тюрбюнде нарат терек ёседи. 2. Сууну бой-нунда тал терекле ёседиле. 3. Расул къойну тутду. 4. Расул къойла джыйылгъан баудан чыкъды. 5. Трактор гюрюлдейди. 6. Тракторла келдиле.

Айтымланы джазыгъыз. Бир столбикге джанъызлыкъ санда атланы, башха столбикге кѣблюк сандагъы атланы джазыгъыз.

Юлгю:

Джанъызлыкъ сан: терек, къой, трактор.

Кѣблюк сан: терекле, къойла, тракторла.

БИЗНИ АТА ДЖУРТУБУЗ.

Ата джуртубуз кенъди эм эркинди. Кёбдю агъачы, чегети, сабанлары, суулары. Кёб заводла, фабрикала эм темир джолла ишленедиле къыралда. Бизни къырал дунияда бек уллу къыралды. Аны джери Америкадан эсе юч кере кёбдю. Бизни къыралны джеринде Англияча талай къырал сыйынныкъды. Халкъла насыблы джашайдыла мында. Кюнден-кюннъе танымазча ёседиле шахарла, элле, джанъы паркла, стадионла, клубла эм орамла.

Джазыгъыз. Джанъызлыкъ сандагъы атланы тюблерине бирер, кёблук сандагъы атланы тюблерине экишер сыз тартыгъыз.

Атла джанъызлыкъ эм кёблук санда боладыла.

Ат кёблук санда болур ючюн аны къыйырына **-ла, -ле** деген кесекчикле—аффиксле къошуладыла. Базыкъ ачыкъ тауушладан сора **-ла** къошулады. Назик ачыкъ тауушладан сора уа **-ле** къошулады. Тау—тау**-ла**, джол—джол**-ла**, тюз—тюз**-ле**, эчки—эчки**-ле**.

154-чю иш. Бу тюбюндеги атлагъа точкаланы орунларына **-ла, -ле** деген кесекчиклени къоша, кёблук санда джазыгъыз.

орам...	парк...	къозу...
юй...	завод...	къой...
эчки...	джол...	кеме...
къой...	тал...	келин...
къуш...	талкъы...	кёз...
тёшек...	элек...	шахар...
джасдыкъ...	тана...	эл...

155-чи иш. Назмуну окъугъуз.

Баргъан сууланы кючюн
Къолубузгъа алабыз.
Колхоз эллерибизге
Андан джарыкъ салабыз.

Сени салгъан тюз джолунъ
Ышаннъылы къолдады,
Сени айтхан сёзлеринъ
Хар иште да хорлайды.

Х. Теммоланы.

Джазыгъыз. Атланы джанъызлыкъ санда болгъанларын бир,
кёблук санда болгъанларын эки сыз бла сызыгъыз.

156-чы иш. Тюбюндеги атланы джанъызлыкъ саннъа айландыра, джазыгъыз. Къайсы кесекчиклени джазмай къойгъаныгъызны эслегиз.

Китабла, перола, партала, тетрадла, учителле, хоншула, тенъле, тюзле, ёзенле, джарла, терекле, хансла, бёрюле, борсукъла, агъазла, бабушла, атла, малла, ишчиле.

157-чи иш. Айтымланы башчысы кёблук санда болгъанларын джанъызлыкъ саннъа бура, джанъызлыкъ санда болгъанларын а кёблук саннъа бура джазыгъыз.

Будайла саргъалдыла. Алмала бишдиле. Биченлик чалынды. Дырынла джыйылдыла. Кюнле къысха болдула. Суу таркъайды. Наныкъ къызарды. Джелле урдула. Сабийле школгъа чабышдыла.

158-чи иш. Хапарны окъугъуз.

ИЙНЕК САҰУҰЧУ.

Аминат колхозда джашайды. Колхозда эки сют ферма барды. Фермагъа барысындан алгъа барады. Малларына иги къарайды. „Аш бла бакъсанъ, сют бла багъар“—дейди нарт сёз. Мал эт, сют, джюн эм джау береди. Аминат совхозну сыйлы ишчисиди. Башха саууучула Аминатдан пример аладыла.

Айтымланы джазыгъыз. Башчылары, -хапарчылары табыб, тюблерине сызла тартыгъыз. Башчыла тилни къайсы кесеклеридиле?

159-чу иш. Окъугъуз.

ЧАУКАЛА.

Март джетди. Къанатлыла уяла ишлейдиле. Ала уяларын тереклени башларында ишлейдиле. Джити бурунлары бла чёплени, чыбыкъланы къабыб ташыйдыла. Уя ишлеу бошалады. Чаукала уяларында балала чыгъарадыла. Алагъа къуртла ашатадыла, учаргъа юретедиле.

Хапарны джазыгъыз. Атланы айтымда къайсы членде болгъанларын эслегиз, башчыны, хапарчыны тюблерин тартыгъыз.

Ат, <i>ким? кимле? неле?</i> деген соруулагъа джууаб сёз башчы болады, <i>кимди? неди? кимсе? несе?</i> деген соруулагъа джууаб сёзле хапарчы боладыла.

160-чы иш. Айтымланы окъугъуз.

Юрий Гагарин биринчи космонавтды. Герман Титов экинчи космонавтды. Ала экиси да Совет Союзну геройларыдыла. Мазан школда устазды. Асхат бачхада

къарауулду. Адрахман Алийни джашыды. Алийланы Умар илмуну докторуду. Къулуйланы Къайсын халкъ поэтди. Исмаил мени суюген тенъимди.

Джазыгъыз. Айтымланы хапарчыларыны тюблерине экишер сыз тартыгъыз. Хар хапарчыны къатында скобкада бир тамырлы сёз джазыгъыз. Джазгъан сёзлеригизни ала не? деген соруугъа джууб этерча тюрлендиргиз.

Ю л г ю. Юрий Гагарин биринчи космонавтды (космонавт).

161-чи иш. Бу тюбюндеги атладан айтымла къурагъыз.

1. Багъатырланы Х., Совет Союз, герою.
2. Зайнеб, Москва, студент.
3. „Капитанны къызчыгъы“, Пушкин, повесть.
4. Коммунист партия, дуняда, этеди, мир.

Айтымланы башчыларын, хапарчыларын табыб, тюблерине сызла тартыгъыз. Башчыла тилни къайсы кесегидиле? Хапарчыла ўа?

Ат айтымны къайсы члени болургъа боллукъду?

162-чи иш. Айтымланы окъугъуз.

Пионерле станциягъа джыйылдыла. Ала Артекден кеслерини тенълерин сакълайдыла. Поезд келди. Къолларында гокга ханслары бла пионерле вагонну аллына барадыла. Артекчиле вагонладан чыкъдыла. Пионерле къучакълашдыла, бары да машинагъа миндиле. Шофер Артекден къайытхан пионер къызчыкъ Люсяны атасыды. Люся атасына джууукъ олтурду. Артеке къалай солугъанларыны юсюнден джолну узуну хапар айта келди.

Джазыгъыз. Башчыны, хапарчыны тюблерине сызла тартыгъыз.

§ 17. Атланы болушлары.

163-чю иш. Хапарны окъугъуз.

ОРДЕНЛИ АСХАТ.

Бизни бригада коммунист урунууу бригадасы деген атны алып ючюн кюрешеди. Асхат коммунист урунууу бригадасыны бригадириди. Ол заводда къурч эритеди. Асхатны бригадасы шахарда биринчи орундады. Бригадада къарачайлыла, абазалыла, черкеслиле, орусла, къабартылыла малкъарлыла да бардыла. Асхатны тенълери бек сюеди. Социалист эришиуде алчылыгъы ючюн Асхатха Ленинни орденин бергенди. Ордени ала туруб, ол андан да бек урунургъа сёз бергенди. Асхатда кюч да, ёхдемлик да кёбдю. Асхатны тенълери андан артха къалыргъа сюмей, кюнлюк ишлерин эки кере толтурадыла. Шахарда быллай джигит уруннъан бригадала, звенола кёбдюле.

Хапарда Асхат болгъан айтымланы джазыгъыз. Айтымланы башчыларын, хапарчыларын табыб, тюблерин сызыгъыз. Асхат деген сёзню тюрю ахырлары бла бир-бири тюбуне джазыгъыз. Ненча тюрю ахыры болгъанын эсlegung.

164-чю иш. Бу айтымланы окъугъуз.

Фатимат бешинчи классда окъуйду. Фатиматны эгечи онунчу классны бошайды. Фатиматны иги окъугъаны ючюн усдаз бек сюеди. Фатиматха быйыл онеки джыл толады. Ол классда старостады. Классда окъуучула Фатиматдан юлгю аладыла.

Айтымланы соруулары бла джазыгъыз. Фатимат деген сёзню ахырларын сызыгъыз.

Окъяучу (*ким?*) Фатимат.

Эгечи онунчу классны бошайды (*кимни?*) Фатиматны.

Усдаз суюди (*кимни?*) Фатиматны.

Онеки джыл толады (*кимге?*) Фатиматха.

Юлгю аладыла (*кимден?*) Фатиматдан.

165-чи иш. Окъугъуз. Джазыгъыз.

Ийнек суюуден къайытды. Ийнекни манъылайы къашхады. Ийнекни оруннъа джыйдыла, саудула. Ийнекге аш салдыла. Ийнекде семизлик уллуду. Ийнекден суткагъа джыйырма литр сют саудыла.

Ийнек деген сёзню соруулагъа кёре джарашдырыб джазыгъыз.

Къайтды (*не?*)...

Манъылайы къашхады (*нени?*)...

Оруннъа джыйдыла (*нени?*)...

Аш салдыла (*неге?*)...

Семизлик уллуду (*неде?*)...

Сют сауды (*неден?*)...

166-чы иш. Бу туюбндеги столбиклени точкалары болгъан джерлеге, атланы окъуб, ала джууаб этген соруулары сала джазыгъыз. Болушланы эм аланы сорууларын иги билигиз.

Атаучу ким?	Осман	Не ?	челек
Тамамлаучу...	Османны	...	челекни
Билдириучю...	Османны	...	челекни
Бериучю...	Османнъа	...	челекге
Орунлаучу...	Османда	...	челекде
Башлаучу...	Османдан	...	Челекден

Атланы болушлада тюрлениулері джалгъаныу болады. Адамны аты болушлада **ким? кимни? кимни? кимге? кимде? кимден?** деген соруулагъа джууаб этеди, андан къалгъан атла уа **не? нени? нени? неге? неде? неден?** деген соруулагъа джууаб этедиле.

Болушла.

Соруулары.

1. Атаучу	ким? не?
2. Тамамлаучу	кимни? нени?
2. Билдириучю	кимни? нени?
4. Бериучю	кимге? неге?
5. Орунлаучу	кимде? неде?
6. Башлаучу	кимден? неден?

167-чи иш. Бу сёзлени окъугъуз. Точкаланы орунларына болушланы эм аланы сорууларын сала джазыгъыз.

Атаучу ким Аминат.	не?	терезе
... ... Аминатны	...	терезени
... ... Аминатны	...	терезени
... ... Аминатха	...	терезеге
... ... Аминатда	...	терезеде
... ... Аминатдан	...	терезеден

§ 18. Атланы джалгъаныулары.

Атланы арт бёлюмлері ачыкъ тауушланы базыкъ-лары а, ы болсала, былай джалгъанадыла:

Атаучу	ким?	къатын	не?	таш
Тамамлаучу	кимни?	къатын-ны	нени?	таш-ны
Билдириучю	кимни?	къатын-ны	нени?	таш-ны

Бериучю	<i>кимге?</i>	къатын-нъа <i>неге?</i>	таш-ха
Орунлаучу	<i>кимде?</i>	къатын-да <i>неде?</i>	таш-да
Башлаучу	<i>кимден?</i>	къатын-дан <i>неден?</i>	таш-дан

168-чу иш. Джазыгъыз.

Багъалы Исмаил!

Мен бизни классыбыз 1-чи Майны къууанчын къалай байрамлагъаныбызны юсюнден джазама.

Ол байрамгъа бизни классыбыз эртдеден огъуна хазырланыб башлагъан эди. Ючюнчю классны окъуучулары Биринчи майгъа „4„ бла „5“-ден башха отетка алмай тюбеширге сёз бердик. Классыбызда „3“-ге окъугъан экеулен бар эди да, биз алагъа болушханькъда, ала да „4“ бла „5“-ге окъуб башладыла. Бизни классыбыз 1-чи Майгъа талай джанъы джыр хазырлады, кёб стихни азбар этгенбиз!

Биринчи майны кюнюнде биз площадь чыкъдыкъ.

Къалайгъа къарасанъ да къобуз согъулгъан, джырлагъан тауушла чыгъа эдиле. Назир кызыл байракъны элтди, Билал Ленинни суратын мийик кёлтюрюб барды. Павлина ариу плакат элтди. Къызчыкъланы къолларында кёб ариу гокга ханс бар эди, джашчыкъла шарланы, кёгюрчюнлени кёкге джибердиле. Биринчи майны къууанчын биз бек джарыкъ ашырдыкъ. Сиз 1-чи Майны къууанчын къалай этдигиз? Джаз, сакълайма.

Къобанланы Идрис.

Кесигиз кимге болса да письмо джазыгъыз. Не „Мени тенъим“ „Мени анам“, „Музейге бардым“—деген темаланы бирине сочинение джазыгъыз.

169-чу иш. Точкаланы орунларына керекли ахырланы кьоша, джазыгъыз.

Космос ... ракетан ... чыгъаргъан Москвад ..., къуру бир бёлек али ... тюлдю. Ол затха биз барыбыз да кьошулгъанбыз. Къарч ..., сени кыйынынъ да киргенди. Ракетаны ишлеген, аны космосх ... чыгъаргъан бютеу совет адамлан ... тулпарча урунууларьд.... Джашасын урунуун... суйген совет хал...! Уруннъан адамлан... сыйы ... кёлтюрген Коммунист партия джашасын!

170-чи иш. Окъугъуз. Къабан деген сёзге соруула салыгъыз. Къайсы болушда болгъанын айтыгъыз.

Къабан чегетде джашагъанды. Къабанны уясы терекни тюбюнде болгъанды. Элчилеге къабанны кёб хатасы тие тургъанды. Келиб бачхаларын къаза тургъанды, табса бузоу кьой да аямагъанды. Элчиледен бир уучу къабаннъа къабхан кьургъанды. Ол къабханнъа тюшгенди. Ёлген къабандан узакъ болмай, балаларын эслегенди да, атыб аладан да экисин ёлтюргенди.

Хапарны джазыгъыз. Къабан деген сёзню тюбюн сызыгъыз. Атланы арт бёлюмлеринде ачыкъ тауушла о, у болсала, былай джалгъанадыла:

Ат.	<i>ким</i>	оноучу	<i>не</i>	къуш
Там.	<i>кимни</i>	оноучу-ну	<i>нени</i>	къуш-ну
Бил.	<i>кимни</i>	оноучу-ну	<i>нени</i>	къуш-ну
Бер.	<i>кимге</i>	оноучу-гъа	<i>неге</i>	къуш-ха
Орун.	<i>кимде</i>	оноучу-да	<i>неде</i>	къуш-да
Баш.	<i>кимден</i>	оноучу-дан	<i>неден?</i>	къуш-дан

171-чи иш. Орун, сууукъ, ун деген атланы кесигиз болушлада джалгъай джазыгъыз.

172-чи иш. Джаза туруб, точкаланы орунларына отун деген атны джарашдырыб сала джазыгъыз.

Хасан школгъа ... этеди. Ол школгъа ... къургъагъын ташыйды. ... машина бла ташыйды. Хасан ... сагъат сегизде кетеди. Ол ... кечге дери этеди. Инъирликде уа машинаны джюклеб ... къайытады.

173-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, точкаланы орнуна керекли ахырланы кьошугъуз.

1. Мен письмо джаздым (кимге?) къарнашым....
2. Усдазыбыз Сюлеменнъ ... беш тетрадь берди. 3. Уучула чегетг ... джетдиле. 4. Джандет келинине ариу сёлешди. 5. Окъуучула бригадирг ... бардыла.

174-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Базыкъ басылгъан сёзлеге соруула салыгъыз. Къайсы болушда болгъанларын айтыгъыз. Джазыгъыз.

1. Коммунизм джер юсюнде бютеу халкъгъа рахатлыкъ, эркинлик, урунуу, тенълик, насыб береди. 2. Совет адамланы космосха учуулары, совет халкъ бютеу Джер юсюнде рахатлыкъ ючюн кюрешгенине шагъатлыкъ этеди. 3. Бютеу дуняда рахатлыкъ хорларына совет халкъ ажымсыз ийнаады. Энди совет адамла Айгъа да джолоучу боллукъларына сёз джокъду.

175-чи иш. Джазыгъыз. Эгечим деген сёзге соруула сала джазыгъыз, ахырларын сызыгъыз, къайсы болушлада болгъанын айтыгъыз.

Эгечим заводда ишлейди. Анам эгечими эртденбла эртде уятады. Эгечиме ушхууър береди. Эгечими окъургъа ийдиле. Биз эгечибиз бла махданабыз. Эгечибизден газетде джазадыла.

176-чы иш. Окъугъуз. Терекчик, кёгетчик, чунъурчугъу деген сёзле къайсы болушлада турадыла. Аффикслерин табыгъыз.

АЗРЕТНИ ТЕРЕКЧИГИ.

Терезени аллында
Орнатханды терекчик.
Чыдамайды ол анъа,
Джукъдан болса керекли.
Чунъурчугъу толлукъду:
Джетеди джанъур сууу.
Узаймайын боллукъду
Кёб нёгери, бурууу.
Азрет бош кыйналмады:
Ёсдю, чакъды терекчик,
Башлады кёб турмайын,
Ол ашатыб кёгетчик.

Сабийле джай каникуллада.

ДЖУУУНУУ:

Суратха къараб, план салыгъыз, план бла хапар
джазыгъыз.

177-чи иш. Сиз каникулларыгъызда заманыгъызны къалай
ашырасыз, айтыгъыз.

178-чи иш. Кесигиз тюз, тюлкю, бёрк деген атлагъа, бо-
лушлада джалгъай, джазыгъыз.

179-чу иш. Точкаланы орунларына бёрю деген атны сала джазыгъыз.

... джыртыучу джаныуарды. ... итге ушайды. Адилгерий ... кёргенди, ... уучулукъ эркинди. Аскер, маллагъа ... чабмаз ючюн, сакъды.

Ийнекчи деген сёзню джалгъаныууна къарагъыз.

Ат.	ким?	ийнекчи
Там.	кимни?	ийнекчи-ни
Бил.	кимни?	ийнекчи-ни
Бер.	кимге?	ийнекчи-ге
Ор.	кимде?	ийнекчи-де
Баш.	кимден?	ийнекчи-ден.

Суратда кёрген затларыгъызны атларын айтыгъыз, ала къалай джазыладыла?

Алма, кертме деген сёзлени болушлагъа салыгъыз.

Суратха къарагъыз. Соруулагъа джууаб джазыгъыз, атланы тюблерин сызыгъыз, къаллай атла болгъанын айтыгъыз.

1. Фермагъа кимле баргъандыла? (Ат атагъыз).
2. Джашчыкъла фермагъа нек баргъандыла?
3. Айшат бузоучукъгъа не ичиреди?
4. Сиз колхозгъа къалай болушасыз?

§ 19. Сыфат.

180-чи иш. Хапарны окъугъуз.

СУУУКЪ КЪЫШ.

Джылы джай кетди. Алтын кюз да озду. Джумушакъ къар джауду. Сууукъ джел урду. Терекле чапыракъсыз сюеледиле. Жангъыз наратла джай кегергенча кёрюнедиле. Юйледе от этедиле. Сууукъ къыш келгенди. Колхозну фермасында иш кёбдю. Малчыла кёк биченни маллагъа юлешедиле. Семиз ийнекле биченни суйюб ашайдыла. Къызла бузоулагъа сют ичиредиле. Арбачы джаш сютлени заводха элтеди.

Бай колхозну къышда да кёбдю иши.

Хапарны джазыгъыз. Затланы къаллай болгъанларын кёргюзген сёзлени тюблерине сызла тартыгъыз.

Затланы къаллай болгъанларын кёргюзген сёзлеге *сыфат* дейбиз. Сыфат *къаллай? неллей?* деген соруулагъа джууаб эгеди.

Тору ат, къызыл ийнек, ашхы адам.

181-чи иш. Бу тюбюндеги атлагъа бирер сыфат кьошуб, джазыгъыз.

Терек, джол, юй, тау, ийнек, окъуучу, адам, джаш, бёрк, тон, джаулукъ.

Керекли сёзле: джюн, акъ, кёк, ашхы, билимли, юл-
гюлю, сютлю, насыблы, мийик, джылы, уллу, кенъ,
алаша.

Юлгю: Алаша терек.

182-чи иш. Бу тюрбюндеги атланы сыфатларын, татыула-
рын, кыылыкъларын кёргюзген сёзле кёшуб джазыгъыз.

... наныкъ	... галстук	 стол
... айран	... бёрк	 эгеч
... суу	... кёлек	 джашчыкъ
... бёрю	... джаурукъ	 ит
... тюлкю	... чурукъла	 кёозучукъ

183-чю иш. Атланы къаллай болгъанларына кёре, сыфатла
кёшуб, джазыгъыз. Сыфатланы тюрбюлерине сызла тартыгъыз.

... къар	... эрик	... юй
... кырдык	... улакъ	... класс
... тенъиз	... адам	... школ
байракъ	... джол	... окъуучу
чапыракъ	... тау	... колхозчу

Юлгю. Джумушакъ къар.

184-чю иш. Тюрбюндеги сёзледен айтымла кёурагъыз, сы-
фатланы тюрбюлерине сызла тартыгъыз.

узун	эриди	кече
тынъысыз	бардым	чачын
къаранъы	тарайды	сагъат
джумушакъ	столда турады	адам
джанъы	келеди.	къар

Юлгю: Тынъысыз адам келеди.

185-чи иш. Окъугъуз, соруулагъа джууабла джазыгъыз.
Сыфатланы тюрбюлерин сызыгъыз.

1. Черкесскде къаллай юйле, орамла бардыла?
2. Сизни школогъуз джанъы джылгъа къалай хазырланады?
3. Коммунизмде джашарыкъ адамланы халилери, билимлери къалай болургъа керекди?
4. Совет Союз атом кюнню не иште хайырландырады?
5. Совет Союз не болмасын деб кюрешеди?

Юлгю: Черкесскде уллу ариу юйле, кенъ орамла бардыла.

186-чы иш. Хапарчыкъны окъугъуз, сыфатланы тюблерине бирер сыз, атланы тюблерине экишер сыз тарта джазыгъыз.

АКЪ АЙЮ.

Акъ айю Северде бузлу, сууукъ тенъизде джашайды Тенъизни бузлары бек уллула боладыла. Ала, кемелеча, сууда барадыла. Акъ айюле аланы биринден бирине секире, табхан джаныуарларын ашай, сууукъ тенъизде джуууна, алай джашайдыла.

Къарыусуз моржла, тюленле, тюрю-тюрю чабакъла бары да акъ айюге татлы аш боладыла.

187-чи иш. Бу сыфатлагъа тыйыншы атла къоша, айтымла джазыгъыз.

Уллу, кенъ, мийик, ариу, сютлю, иги, татлы, акъ, къара, къызыл, сары, мор, джюрюшлю, къаты, кёк.

188-чи иш. Окъугъуз.

КАВКАЗ.

Кавказны сейирлик табийгъаты барды. Джазгъы кюн артыкъсыз да эсинъде кёбге къалады. Джылы, шош эртденлик. Кём-кёк кёкде бир булутчукъ джокъ-

ду. Джырлаўчу кѣанатлыла танъны атханына джыр бла джолугъадыла. Къурт къумурсха да къозгъала башлайдыла. Кюн бла кѣаяны кѣлекгиси базман болады.

Кюн кѣаяны артындан чыгъа башлагъанлай, аргъы бетде кѣаяны кѣлекгиси энишге эне башлайды. Кюн мийикге чыгъаргъа, кѣлекге тас болуб къалады. Чыкъны тамчылары къаллай гокга хансны юсюнде болсала, аны бояуун аладыла. Къар таула къызарадыла. Кюн тийгинчи къара кѣрюнуб тургъан джерле кюн тийгенлей кѣгередице. Къаранъы тар къолланы джарлары эслене башлайдыла. Мийик таудан акъгъан тау суучукъ узакъдан, кюмюш бели бауча, кѣрюнеди...

Хапарда сыфатланы ала сыфатлагъан атла къатыш джазыгъыз. Сыфатланы тюблерине сызла тартыгъыз. Сыфатны да, атны да атаўчу болушда джазыгъыз.

Юлгю. Сейирлик табигъат.

189-чу иш. Сыфатланы табыгъыз, тюблерин сызыгъыз.

КПСС-ни XXII съезди бизни партиягъа, саўлай совет халкъгъа улуу къууанч болду. Съезд этген терен магъаналы ишле ёмюрге да унутуллукъ тюдюле. Ала бизни багъалы Коммунист партияны тулпарлыкъ историясыны тизгинлерине алтын харифле бла джазылгъандыла. Коммунизмни ишлеучулени съезди бир акъылдан толу къабыл этиб, КПСС-ни джанъы Программасын алгъанды. Ол сейирлик программады.

190-чы иш. Хапарчыкъны джазыгъыз, атланы тюблерине бирер, сыфатланы тюблерине экишер сыз тартыгъыз.

ДЖАНЪЫ КЕМЕ.

1962-чи джыл Ленинградда ишлениб, джанъы кеме чыкъгъанды. Джанъы кемени атына бизни Къарачай-Черкес областны халкъыны сыйы ючюн „Карачаево-Черкесия“ деб аталгъанды. Энди ол теплоход джер

шарны бютеу тенгизлеринде, океанларында джюзерикди. Дунияны тюрлю-тюрлю портларына кирликди. Кёб кыралланы халкълары бизни кемени мийик форште-вининде, мангылайында махдаулу атны окъурукъдула.

Бу теплоходда ишлегенлени уллу практика сынам-лары барды. Бу алапат кемени биринчи джолу эркин-ликни суйген Кубагъа болгъанды. Ноябрьны 28-де Карачаевск, Черкесск шахарлада джангъы теплоход строй-гъа киргени ючюн кыууанч джыйылыула болгъандыла.

191-чи иш. Бу атлагъа аланы тюблериндеги сыфатланы бирерин кыоша, айтымла этиб, джазыгъыз.

Атла: джай, джаз, кыыш, кюз, ханс, тала, кече, джасдыкъ, тешек.

Сыфатла: кыуу, кенъ, кыуш, кыарангъы, кыалын, алтын, сууукъ, джылы, джелли.

192-чи иш. Бу сыфатлагъа тыйыншлы атла табыб джараш-дыра джазыгъыз.

кыашха....	уллу....	ауур....
тору....	акъыллы....	дженгил....
мыйыкълы....	сакъаллы....	кыалын....
гыдай....	алаша....	чий....
алапат....	мысды....	чочууукъ....
кыолан....	ачы....	татлы....

193-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Джазыгъыз.

Кыарлы кыыш тюшдю. Сууукъ кюн болду. Мыяла бузда сабийле учадыла. Исхакъ джылы тонун тюкю бёркюн да кийди.

Хар айтымны башчысын, хапарчысын айтыб, аланы тюбле-рине сызла тартыгъыз.

Сыфат айтымда кеси сыфатлагъан затыны ал-
лында джюрюйдю. Ол айтымда башчы хапарчы да
болады.

Сабийлени къыш оюнлары.

194-чю иш. Суратха къараб, бу план бла хапарчыкъ джа-
зыгъыз.

1. Къыш тюшдю.
2. Сабийлени къууанчлары.
3. Чанала бла учуу.

Хапарчыкъны джазгъан заманда, аллында къышны, къариы,
джолланы, тереклени, сууланы юсюнден джазыгъыз.

Сабийле неге къууанадыла?

Къалай кийиннъендиле? (Сабийлеге ат атагъыз).

195-чи иш. Сыфатланы тублерине сызла тарта джазыгъыз

БИЗНИ ШКОЛ.

Бизни школ джанъыды. Школну эки этажы барды. Къабыргъалары къызыл кырпычдан этилгендиле, башы къанджал бла джабылгъанды. Бизни школну класслары джылыла, кирсизле, джарыкъладаыла. Ол джанъы окъуу джылгъа иги хазырлангъанды. Джанъы шкафла, столла, партала алгъанды. Школну тѣбенджанында сад барды. Тереклени тѣгереклерин къазыб джумушатабыз, алагъа суу иебиз, тереклени заранлы къуртладан сакълайбыз.

196-чы иш. Окъугъуз, точкаланы орунларына керекли кесеклени къоша джазыгъыз.

1. Мени къы... галстугум барды.
2. Къыш кюнледе хауа кирсиз болады.
3. Сабийле джуму... къардан гинджи этиб ойнайдыла.

4. Бизни устазыбыз бизге бир сейир... китаб окъуду.

5. Атам базардан джи... балта сатыб алды.

6. Кавказда ул... таула бардыла. Орамда... таууш ла чыгъадыла.

197-чи иш. Сыфатлагъа соруула сала джазыгъыз.

1. Уучула уллу къаяны башына чыкъдыла.

2. Къаты джел терекни чапыракъларын тюшюрдю.

3. Исси кюн къыздырады.

4. Сабийле ариу, кенъ орамгъа чыкъдыла.

5. Коммунист партия бизни насыблы джашаугъа чыгъаргъанды.

Юлгю: Уучула уллу (*къаллай?*) къаяны башына чыкъдыла.

198-чи иш. Айтымланы окъугъуз, сыфатланы тюблерине сызла тарта, джазыгъыз.

ТЁРТ ГЁБЕЛЕКГЕЧИК.

Джай эди. Исси кюн биченликде кёб тюрлю гокга ханс бар эди. Аланы башларында сары, къара, кёк, акъ гёбелекгечикле уча эдиле. Ала ариу гокга хансланы татлы сууларын иче эдиле. Акъ гокга хансха акъ гёбелекгечик, кёкге—кёк гёбелекгечик къондула. Къызыл гокга хансха да къара гёбелекгечик къонду.

199-чу иш. Бу тюбюнде берилген сыфатлагъа келишген атланы кьошуб, айтымла къураб джазыгъыз.

Мутхуз, джарыкъ, къара, джанъыз, кюзгю, ариу, сейирлик, акъыллы, уллу, кирсиз.

§ 20. Санау.

200-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Ненча деген соруугъа джууаб сёзлени тюблерин сыза, джазыгъыз.

Меннѣ онбир джыл болгъанды. Мен ючюнчю классда окъуйма. Гитче эгешчигим школгъа бармайды, анѣа тѣрт джыл болгъанды. Бизни юдегибизде беш адам барды. Атама отуз беш джыл болгъанды, ол колхозда ишлейди. Анама уа отуз джыл болгъанды, ол школда сабийлени окъутады. Анамы айлыкъ джалы джетмиш сом болады. Уллу къарнашым заводда ишлейди, ол сексен-тогъсан сом алады.

201-чи иш. Соруулагъа джууаб этигиз.

Джылда ненча ай барды? Биринчи ай къайсыды? Экинчи? Ючюнчю? Тѣртюнчю? Бешинчи? Алтынчы? Джетинчи? Сегизинчи? Тогъзунчу? Онунчу? Онбиринчи? Онекинчи?

Айланы бир-бири ызларындан джарашдырыб джазыгъыз.

Сѣз ючюн: Джылда онеки ай болады. Биринчи ай— январь, экинчи ай...

202-чи иш. Нарт сѣз бла джомакъны окъугъуз, ненча деген соруугъа джууаб сёзлени тюблерине сызла тартыгъыз.

1. Бир батыргъа минъ къызбай да тенъ болмаз.
2. Эки джюзюк, эки таякъ ортасында уа чюй.

Бир, эки, алты, он, минъ, джюз д. а. к. деген сѣзле затланы санларын билдиредиле. Была **санау-ладыла**. Кеслери да ненча? деген соруугъа джууаб боладыла.

Ненча китаб?—Тогъуз. **Ненча** окъуучу?— Джюз.

203-чю иш. Соруулагъа джууаб этигиз. Затланы санларын, тизгинде орунларын билдирген сёзлени тюблерине сызла тар-тыгъыз.

Сен къайсы джыл туугъанса? Ненча джыл болгъанды? Къайсы классда окъуйса? Уллу къарнашынъ бармыды? Ол а ненчанчы классда окъуйду? Къайсы джыл туугъанды?

Октябрь революция къайсы джыл болгъанды?

В. И. Ленин къайсы джыл туугъанды, билемисе?

Совет Армияны кюню къачан боллукъду?

Юрий Гагарин джерни тегерегине къачан, къайсы джыл учханды?

204-чю иш. Окъугъуз. Ненчанчы? ненча? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени тюблерине сызла тарта джазыгъыз.

Биринчи дерс башланды. Экинчи дерс къарачай тилди. Ючюнчю дерс физикады, тёртюнчю дерс физкультурады. Мени эгечим джетинчи классда окъуйду. Бешинчи декабрь Конституцияны кюнюдю. Экскурсиягъа джыйырма пионер кетди. Пионерле садда онсегиз алма терек онбеш да кертме терек орнатдыла.

Ненча? деген соруугъа джууаб этген санаулагъа **санчы санаула** дейдиле. (*Ненча къыз?—Алты. Ненча джаш?—Беш*).

Ненчанчы? деген соруугъа джууаб этген сёзлеге да **тизгинчи санаула** дейдиле. (*Ненчанчы?—Тёртюнчю, джетинчи*).

205-чи иш. Санчы санауланы тизгинчи санаулагъа айландырыгъыз.

бир—биринчи

эки— ...

юч— ...

тёрт— ...

онбир— ...

онеки— ...

онюч— ...

онтёрт— ...

беш— ...	онбеш— ...
алты— ...	оналты— ...
джети— ...	онджети— ...
сегиз— ...	онсегиз— ...
тогъуз—...	онтогъуз— ...
он— ...	джыйырма— ...

206-чы иш. Тюбюнде берилген санаўланы кьоша, айтым-ла къурагъыз, джазыгъыз.

1. Беш, джюз, эки, бир, джыйырма.
2. Биринчи, экинчи, ючюнчю, джыйырманчы, он-биринчи.

207-чи иш. Окъугъуз. Точкаланы орнуна санаўланы ахыр-ларына керекли кесекчиклени кьоша, джазыгъыз.

А. С. Пушкин минъ джети джюз токъсан тогъу-зун... джыл туугъанды. А. М. Горький минъ сегиз-джюз алтмыш сегизин... джыл джыйырма сегиз... мартда туугъанды, минъ тогъуз джюз отуз алтын... джыл онсегизин... июнда ёлгенди. Джети... тогъуз... кьошсанъ, онал... болады. ...классда джыйыр... сег... окъуучу барды. Классыбыздан онек... пионер-ни комсомолгъа алдыла. Орус тилни дерсинде он-бешин... ишни толтурдукъ.

208-чи иш. Соруўлагъа джуўабла джазыгъыз. Санаўланы тюблерине сызла тартыгъыз.

1. Сизни классыгъызда ненча терезе 'барды?
2. Сени башха элде ненча тенъинъ барды?
3. Сизни пионер отрядыгъызда ненча пионер бар-ды? Бир звенода ўа?
4. Биринчи партада кимле олтурадыла?
5. Сен къайсы партада олтураса?
6. Сиз къайсы классха кёчериксиз?

209-чу иш. Санаўланы ахырларына керекли кесекчиклени кьоша джазыгъыз. Санаўла къаллай соруўлагъа джууаб этедиле, эслегиз.

Мени тамада эгечим онун... классда окъуйду. Мен ючюн... классда окъуйма. Клуб минъ тогъуз дж... алт... бирин... джыл ишленнъенди. Клубну ичине эл... адам сыйынады.

210-чу иш. Санаўланы тиблерине сызла тарта, джазыгъыз, къаллай (къайсы) соруўлагъа джууаб этгенлерин кѣргюз.

1959-чу джыл 12-чи сентябрда Совет Союз Айгъа ракета джибергенди. Ауурлугъу 1511 кг болгъан ракета 2 кюнню учуб барыб, Айгъа тюшгенди. Совет ракетаны Айгъа тюшгени бютѳу дунияны сейирсиндиргенди.

Айгъа биринчи бизни ишчиле ишлеген ракета учханды. Айгъа джолну биринчи совет ракета ачханы бизни артыкъ да бек кѳууандырады.

211-чи иш. Соруўлагъа джууабла этигиз.

1. Герман Степанович Титов ненчанчы космонавтды?
2. Лѣтчикле-космонавтла бизде ненча боладыла?

212-чи иш. Айтымланы окъугъуз, санаўланы тиблерине сызла тарта джазыгъыз, къаллай санаўла болгъанларын айтыгъыз.

1961-чи джыл 17-чи октябрда Москвада КПСС-ни XXII съезди ачылгъанды. Карачаево-Черкесия атлы кемени узунлугъу 147 метр 35 сантиметрди, кенълиги 19 метр 70 сантиметрди. Суугъа ташайгъаны 9 метр 15 сантиметрди. Ол кемени стройгъа киргени ючюн бизде кѳууанчлы джыйылыула болдула.

§ 21. Алмаш.

213-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Ким? деген соруугъа джууаб этген сёзлени тюблерине сызла тарта, джазыгъыз.

Биз насыблы юйдегиде джашайбыз. Сен иги окъуйса. Ол бюгюн бизге келликди. Биз Ата джуртубузну сиебиз. Биз сизни эришиуге чакътырабыз. Сиз элде джашайсыз. Ала джарыкъ джырла джырлайдыла.

214-чю иш. Адамланы атларын алмашдыргъан сёзлени тюблерине сызла тарта, джазыгъыз.

Исса тенълерине болушады. Ол бизни суюген тенъибизди. Пионерле пенсионерлеге болушадыла. Ала колхоз мюлкню аяйдыла. Хызыр къошха кетди. Ол колхоз маллагъа къарайды. Комсомолецле келедиле. Ала комсомол джыйылыугъа барадыла.

Мен, сен, ол, сиз, ала деген, адамны, малны, затны орнун тутхан сёзлеге алмаш дейдиле.

215-чи иш. Джырны окъугъуз. Алмашланы тюблерине сызла тартыгъыз.

ДЖАШАСЫН БИЗНИ ПАРТИЯ.

Джылдан джылгъа байлыкъ кёб болад
Сени джолунъу кючюнден.
Къралла юлгю алалла
Бизни къыралны ишинден!

Джашасын бизни партия,
Ленинни иши джашасын!
Багъалы Совет Армия
Дуния тынчлыгъын сакъласын!

Сени джолунъа джыйылсын
Бютеу джолланы аягъы!
Мийикде турсун, джашасын
Коммунизмни байрагъы!

Къобанланы Д.

216-чы иш. Соруулагъа джууаб джазыгъыз, алмашланы табыгъыз.

Сизге ким келгенди? Сен къайсы школда окъуйса? Дерслеринъи этиб бошасанъ, сен юйде кимге болушаса? Бизни насыблы джашауъгъа ким чыгъаргъанды? Сиз окъуб бошасагъыз, къайда ишлериксиз? Сени атанъ, ананъ къайда ишлейдиле?

217-чи иш. Окъугъуз. Алмашларын джазыгъыз.

СЁЛЕШИУ.

Зулихат сорады:

— Асият, сен бюгюн бизге келликмисе?

Асият джууаб этеди:

— Хо, мен бюгюн сизге барлыкъма.

— Сени эгечинъ Москвагъа барыбмы келди?

— Огъай, ол Москвагъа энди барлыкъды.

— Сизни Москвада кимигиз барды?

— Бизни Москвада танышларыбыз бардыла.

— Ала Москвадамы джашайдыла?

— Ала Москвада джашайдыла.

Мен, сен, ол, биз, сиз, ала деген сёзле **ал-машладыла.**

Алмашла атны орнунда джюрюйдюле.

Ол алагъа иги къарайды.

Алмашла атны орнунда келселе, атны сорууларына джууаб боладыла.

218-чи иш. Джазыгъыз. Алмашланы тюрлерин сызыгъыз.

Исса заводда ишлейди. Ол кесини ишин сюеди. Салих кѣб китаб окъуйду. Ол китабланы школну библиотекасындан алады. Бизни колхозда къойла семиздиле. Сиз бизге болушургъамы келгенсиз? Ала бизни ариу халиге юретедиле. Мен гитче къарнашчыгъыма таурух айтдым. Ол таурухха бек сюйюб тынъылайды.

— Быйыл сиз Доммайдамы солудугъуз?

— Хо, биз джыл сайын Доммайда солуйбуз?

219-чу иш. Айтымлада алмашланы табыгъыз, тюрлерине сызла тартыгъыз.

1. Бизни классны окъуучулары айырма окъуйдула.

2. Сизни усдазыгъыз бизни бла экскурсиягъа барлыкъмыды?

3. Окъуучула бизни колхозгъа уллу болушлукъ береди?

4. Мен элде джашайма.

5. Мени бир тентим Нальчикде джашайды. Аны атасы анасы да Нальчикде джашайдыла.

6. Биз кытай пионерлеге письмо джазабыз, ала да бизге джазадыла. Сапийат кюн сайын школгъа барады. Ол дерслеге кечикмейди, иги окъуйду, халиси ариуду. Мени эгечим педучилищеде окъуйду. Ол бир джылдан усдаз болуб чыгъарыкъды.

220-чы иш. Хапарны окъугъуз, алмашланы табыгъыз, къайсы бетледе болгъанын айтыгъыз. Ол алмашлагъа юде айтымла джазыгъыз.

· ДЖЫЛАН.

Бир джолда мен биченликге чыкъгъан эдим. Мен гебенлеге чынъаб, ариу ийисли биченни ары-бери къа-тышдыра тургъанлайыма, бичен кѣлтюрюлду да теб-реди. Мен къоркъдум, не этерге билмедим.

Сора, айюча мурулдай, биченни тюрбюнден Азрет тенъим чыкъды. Экибиз да кюрдюк. Биз бир-бирибизни илгендирген эдик.

— Сен мени джюрегими алыб кюрэ эдинъ,—деди Азрет.

— Къалай бла.

— Джукълаб тургъанлай, юсюнъе минсем, сен да кюркър эдинъ.

— Мен да кюркър ючюн къалмадым, кертисин айтсам, мен сеннъе айюсе деб тура эдим.

Биз алай селеше тургъанлай, бичен шыбырдады, сора бир сызгыргъан таууш чыкъды; айланыб къарасакъ, бир джылан бизни таба учуб келе эди. Азрет кюркърмады да аны бойнундан тутду. Мен кюркърдум да гебенден секирдим.

Азрет да, мен да джыланнъа къарадыкъ. Бу джыланны биз усдазыбызгъа бердик. Ол энтда школда турады.

221-чи иш. Точкаланы орнуна керекли алмашланы джазыгъыз, ала айтымда не болуб келгенлерин айтыгъыз.

Мен дарман хансла джыяма.

... дарман хансла джыяса.

... дарман хансла джыядыла.

222-чи иш. Окъугъуз, алмашланы тюрлерине сызла тарта джазыгъыз.

Сени окъуучу тенъинъ барды. Ол айырмагъа окъуйду. Мен аны бла олтурама. Биз дерсге бирге хазырланабыз. Аны аты Идрисди. Идрис иги сурат салады. Ол кюн сайын школгъа суратларын алыб келеди. Окъуучула аны салгъан суратларына сейирсиниб къарайдыла. Идрис суратчы боллукъду.

223-чю иш. Точкаланы орунларына керекли алмашланы сала, джазыгъыз.

1. ... Ата джурутубузну сиебиз.
2. ... атам колхозда тракторист болуб ишлейди.
3. ... Совет Аскер ... джауларыбыздан сакълайды.
4. Колхозчула бай джашайдыла. ... колхозда мал кёбдю. Колхоз районну кёчюучю Къызыл байрагъын алгъанды ... къыралыбызгъа ие болгъанбыз. ... къыралыбызны хорларыкъ къырал джокъду ... эришиуде биринчи орунну алдыла. ... малчылыкъны ёсдюредиле.

224-чю иш. Окъугъуз. Алмашланы тюрлерине сызла тарта джазыгъыз.

1. Ол чегетни артында бизни совхозну сабанлары бардыла.
2. Ол ишсиз турмайды.
3. Мен бюгюн Аслан бла музейге барлыкъма.
4. Сиз практикагъа къачан барлыкъсыз?
5. Бизни джанъы школубуз ишленнъенди.
6. Ол бизни усдазыбызды. Биз аны бек сиебиз.
7. Сен окъугъан китабланы мен да окъугъанма.
8. Сиз да алача иги окъургъа керексиз.

225-чи иш. Соруулагъа джууаб этигиз.

1. Мен, сен, ол, биз, сиз, ала деген сёзле къайсы соруулагъа джууаб боладыла?

3. Алмашла айтымда башчы болсала, къайсы соруулагъа джууаб этедиле?

226-чы иш. Айтымланы джазыгъыз, башчы болуб келген алмашланы тюрлерине сызла тартыгъыз.

Бизни Ата джуртубузну махдаулу хорламлары бютёу совет адамланы коммунизм ишлеуде джанъы джетишимлеге учундурадыла. Мен Хубийланы Осман-

ны „Аманат“ деген китабын окъугъанма. Биз хуторда джашайбыз. Сен кесинъи махдаучу болма, сени башхала махдасынла. Изложениени биз къыйналмай джазабыз. Экскурсиягъа бизни бла ала да барлыкъдыла. Ол кесин ариу джюриютеди, биз андан юлгю алабыз. Сен аллымда бар, мен сени ызынъдан барырма. Биз къыш каникулларыбызны бек джарыкъ ашырдыкъ.

227-чи иш. Соруулагъа джууаб этигиз.

1. Сиз дерсден сора не этесиз?
2. Сен юйде атанъа, ананъа болушамыс?
3. Усдазыгъыз сизни не ючюн махдайды?
4. Школну библиотекасындан китаб алыб окъуймыс?
5. Сизни классыгъыз джанъы джылгъа къалай хазырланнъанды?

228-чи иш. Бу соруула бла, окъугъаныгъызны къайы-тарыгъыз.

1. Алмаш деб къайсы сёзлеге айтабыз?
2. Алмаш айтымда башчы, хапарчы боламыды?
3. Алмашла къайсы соруулагъа джууаб боладыла?
4. Алмаш айтымда сансыз член боламыды?

229-чу иш. Айтымланы окъугъуз. Башчыны табыгъыз.

Ислам колхозда ишлейди. Ол трактористди. Мени тенъим Хурзукда джашайды. Ол бизге келликди. Ахмат онунчу классны бошагъанды. Ол Москвада окъурукъду. Биз джашауубузгъа къууанабыз. Сиз бююн ишге барлыкъсыз. Ала джашагъан джерлерин сюеди-ле. Сен китабны библиотекагъа бердинъ. Сиз эришиуде биринчи орунну алдыгъыз.

230-чу иш. Точкаланы орнуна алмашладан башчы къурагъыз. Айтымладан башчы къурагъыз. Айтымланы джазыгъыз. Башчыны тюбуне сыз тартыгъыз.

... сейирлик китабны окъуйса.
... сейирлик китабны окъуйду.
... сейирлик китабны окъуйдула.
... сейирлик китабны окъуйсуз.
... сейирлик китабны окъуйбуз.
... къарнашым Совет Армияда къуллукъ этеди.
... Коммунист партиябыз джашасын!
... Хамидни бек сюеди. ... аны тенъиди.
Бюгюн джыйылыуда. ... кёб сёлешди.

231-чи иш. Точкаланы орунларына керекли алмашланы джазыгъыз, хапарчыны тюбуне сыз тартыгъыз.

Ол иги китаб (кимникиди?)
Мени атам (кимди?)
Ол джырлай тургъан (кимди?)
Ол ручка (кимникиди?)
Джолда келе тургъан пионерле (кимникиледи?) ...
Ленин (кимникиди?) ...
Сени суратынъ (кимдеди?) ...
Мени тенъим (кимди?) ...

232-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Алмашла айтымлада не болуб келгенлерин кёрюгюз.

Менде сени китабынъ барды. Сени къарнашынъ мени бла окъуйду. Мени итим айюню ызы бла мени дорбуннъа алыб барды. Дупбурну тешигинден меннъе джылы тылпыу урду. Сенде мени суратым барды.

Алмашла айтымда башчы да, хапарчы да, сансыз член да боладыла.

Юлгю. Мен окъуйма. Китаб меникиди. Исса мени бла киногъа барды.

§ 22. Этим.

Сабийле (не этедиле?)

Къызчыкъ (не этеди?)

Джашчыкъ не этеди?

Къызчыкъ не этеди?

Айтымланы окъугъуз. Затланы не этгенлерин танытхан сёзлени табыгъыз. Ала къаллай соруулагъа джууаб этедиле, кёрююз.

Атам газет окъуйду. Анам ийнек сауады. Биз мамырлыкъны сюебиз.

Затны не этгенин, не этеригин, не эте тургъанын кёргюзген сёзлеге этим дейбиз. Этим айтымда не этеди? не этилинеди? деген соруулагъа джууаб болады.

233-чю иш. Окъугъуз. Кимни не этгенин билдирген сёзлени тюблерине сызла тартыгъыз.

СЁЛЕШИУ.

— Азрет, сен бусагъатда не этесе?

— Мен бусагъатда джазама.

— Илияс, сен а не этесе?

— Мен окъуйма.

— Къалгъан сабийле уа не этедиле?

— Къалгъан сабийле да окъуйдула, джазадыла.

Биз школда сурат салабыз, эсеб чыгъарабыз. Перемена да уа ойнайбыз, джырлайбыз.

234-чю иш. Соруулагъа джууаб джазыгъыз.

Мен не этеме? Ол не этеди? Ананъ къайда ишлейди? Ананъ юйде не ишлейди? Сени къарнашынъ колхозда къойланымы кютеди? Колхозда ийнеклени Супиятмы сауады? Ол ийнекледен кёб сют аламыды?

235-чи иш. Айтымланы окъугъуз, этимлени табыгъыз.

Джылны къайсы заманындан айтылады? Ат атагъыз.

Кюнню таякълары джерни джылытады. Ханс эм терекле кегереди. Чыбыкъла джарыкъ джырларын

джырлайдыла. Юйню артында колхоз тюзле кёрюне-
диле. Колхозчула колхоз тюзледе ишлейдиле. Биз
колхозгъа болушабыз.

236-чы иш. Айтымланы окъугъуз. Этимлеге соруула са-
лыгъыз.

Кече атам газет окъуйду. Мурат радиогъа тынъы-
лайды. Шамшнят сурат салады. Мен таурух окъуйма.
Анам меннъе келек тигеди. Къарт атам солуйду. Къарт
анам чындай этеди.

237-чи иш. Бу назмуну окъугъуз, этимлени табыгъыз.
заманларын айтыгъыз.

КЪОЗУЧУКЪ.

Тум-къарады къозучукъ.
Керпеслениб ойнайды,
Гёзенекни къатында
Хансчыкъланы чайнайды.
Эсге тюшсе анасын
„Май-май“ этиб чакъырады.
Бурма тюклю къозучукъ
Бек алапат макъырады.
Ашыгъыш болуб анасы
Къозучукъгъа келеди.
Къызгъан сютюн джелининден
Баласына береди.
Джут къозучукъ тыпырдай,
Анъа мыллык атады.
Ана сютден тойгъанлай,
Зауукъ этиб джатады.
Бир алада къозучукъ
Чынъаб-чынъаб ойнайды.

Ахматчыкъны къозусу
Гёзенекге чабады.
Ашдан сууудан, керегин
Заманында табады.

238-чи иш. Этимлени табыгъыз, ала къайсы соруулагъа
джууаб этедиле, кёргюзюгюз. Этимлени заманларын айтыгъыз.

КЛУБДА.

Сабийле клубха бардыла. Клубда сабийле тенъле-
рин кёрдюле, къууандыла. Пионерле колхозчулагъа
аламат концерт кёргюздюле. Колхозчула пионерлеге
разы болдула.

239-чу иш. Окъугъуз. Затны не этгенин билдирген сёзле-
ни тюблерин тартыгъыз.

ТЮЛКЮ.

Тюлкю чегетде гитче джолчукъ бла бара эди. Бара
тургъанлай, эт ийис сизди. Ол эт ийисге чабды. Узакъ
бармай, къабханнга тюшдю.

240-чы иш. Точкаланы орнуна затны не этгенин билдир-
ген сёзлени джазыгъыз, тюблерине сызла тартыгъыз.

Маруа анасына ... Сауутланы ..., юйню ... суу ..
кийимлени ...

241-чи иш. Бу назму кесекни окъугъуз, этимлени тюбле-
рине сызла тартыгъыз.

АЙЫРМА ОКЪУУЧУ.

Окъуу джылны аллында дерсге хазыр болгъан
эдим.

Иги сохда болургъа керти иннет этген эдим.

Окъуу джылны аллында мен иги окъуб теб-
редим.

Алчылыкъны окъууда кишиге да бермедим.
Мен шеф болгъан таначыкъ ёсюб, ийнек бол-
гъанды.

Ахматчыкъ да тайчыкъны кесине шефге ал-
гъанды,

242-чи иш. Айтымланы окъугъуз, аланы этимлерини
джетмеген кесеклерин джетдире джазыгъыз.

Сен билгенни мен да бил...ме. Османнъа тюбе-
сем, Иссадан хапар сор...ма. Москвагъа барсам, Ле-
нинни Мовзолейин кёр...ме. Джай каникулда мен
лагерде сол ...ма. Мухдар кюрек табса, школну
арбазындан къарны кюре...ди. Эгешчигиме 7 джыл
болса, школгъа джюрюрюкдю. Атамы кёрсем, бек
къууан...ма.

243-чю иш.

ИТ-САНИТАР.

Ол къазауатда болгъан эди. Бир солдат аягъындан
джаралы болду. Ол ханса джата эди. Санитарла аны
табмай, алгъа кетдиле. Алай бла солдат сау кюнню
джатды. Кеч болду.

Ол сагъатдан джаралы джууукъда итни айланнъа-
нын эшитди. Солдат акъыртынчыкъ итни чакъырды.
Ол санитар ит эди. Сыртында кызыл крести бла
сумкасы бар эди. Солдат бинтни алды, аягъында джа-
расын байлады. Ит а ызына айланыб чабыб кетди. Ол
дженъил санитарны алыб къайытды. Алай бла ит сол-
датны ёлюр джеринден къалдырды.

Хапарны юч кесекге бёлюгюз.

Нени юсюнден айтылады: биринчи кесегинде? Экинчи ке-
сегинде? Хар кесегине ат атагъыз. Этимлени тюблерине сызла
тартыгъыз.

244-чү иш. Точкаланы орунларына керекли этимлени джазыгъыз.

Мен дерсден сора.... Тамбла Амин тенъине письмо.... Биз ишден сора.... Къачда колхозчула нар-
тукъ... Пионерле колхозгъа ... Мен агроном... Сен
вра... Ол усдаз...

Керекли сёзле: джазарыкъды, солурукъбуз, окъу-
рукъма, джыярыкъдыла, боллукъма, болушурукъдула,
боллукъду, боллукъса.

Суратха къараб, хапарчыкъ къурагъыз.

Этимле бетледе тюрленедиле:

1-чи бет: *мен джазама, биз джазабыз.*

2-чи бет: *сен джазаса, сиз джазасыз.*

3-чю бет: *ол джазады, ала джазадыла.*

Этимни юч заманы барды:

Бусагъат заман: Мен окъуйма, сен окъуйса, ол окъуйду, ала окъуйдула.

Озгъан заман: Мен окъугъанма, сен окъугъанса, ол окъугъанды, ала окъугъандыла.

Боллукъ заман: мен ишлерикме, сен ишлериксе, ол ишлерикди, ала ишлерикдиле.

.....
Этимни джанъызлыкъ саны: мен ишлейме, сен ишлейсе, ол ишлейди. Этимни кёблюк саны: биз ишлейбиз, сиз ишлейсиз, ала ишлейдиле.

Терек орнатыу.

Берилген план бла, суратха къараб, хапарчыкъ къурагъыз.

1. Джаз заман.

2. Джыл сайын окъуучула не затла орнатадыла?

3. Сабийле орнатхан терекле къалайда ёседиле?

4. Ала къаллайла болгъандыла?

5. Садны школгъа къаллай хайыры барды? Сабийлеге ат атагъыз.

Сизни школда сад бармыды?

Сиз анда къалай ишлейсиз?

ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫҰ.

§ 23. Сёзню къурамы.

245-чи иш. Бир тамырлы сёзлени тюблерине сызла тарта, джазыгъыз.

ЧЕГЕТ.

Чегет бизни журтубузну байлыгъыды. Агъачдан кёб зат этиледи. Чегетни агъашчыла сакълайдыла. Биз джалан джерлеге чегетле орнатыб ёсдюребиз.

Сёзню ахыры.

246-чы иш. Окъугъуз. Тенъим деген сёзню ахырына кёшүлгъан кесеклени тюблерине сызла тарта джазыгъыз, сёзню магъанасы къалай тюрленненине эсигизни ийигиз.

ТЕНЪИМ.

Мен тенъими бек сюеме. Экибиз да дерсге бирге хазырланабыз. Дерсибизни этмей школгъа бармайбыз. Мен бюгече тенъимде кече къаллыкъма. Тенъиме бир сейирлик китаб берликме. Тенъимден келсем атам бла выставкагъа къараргъа барлыкъма.

Сёзню магъанасына кёре тюрлениб келген кесегине не дейдиле? Кесигиз юлгю келтириб джазыгъыз. Сёзню тамыры.

247-чи иш. Бу сёзлени тамырларын табыгъыз.

Къойчу, къойла, къойчулукъ, джазыу, окъуучу, джазыучу, окъуу, окъуучулукъ, къарнаш, къарнашлыкъ, къарнашларым, сабан, сабанлыкъ, сабанчылыкъ.

Сёзню бирча кесегине не дейдиле?
Кесигиз юлгю келтиригиз.

248-чи иш. Бу сёзлени къурамларына кёре таблицагъа джазыгъыз.

Бузоу, бузоучу, бузоучулукъ, колхоз, колхозчуларыбыз, колхозчулукъ, колхозчу, сёз, сёлешийу, сёзлюк, сёзчю.

Сёзле	Тамыр	Аффикс	Ахыр

249-чу иш. Бу соруулагъа джууаб этигиз.

1. Сёзню тамыры деб къайсы кесегине айтабыз?
2. Сёзню ахыры деб къайсы кесегине айтабыз?
3. Сёзню суффикси деб къайсы кесегине айтабыз?

Къысыкъ тауушла.

250-чи иш. Точкаланы орнуна керекли харифлени джазыгъыз, сиз харифле къошхан сёзлени къалай кёчюрюрге боллукъду, айтыгъыз.

САБИЙЛЕНИ КОЛЛЕКТИВДЕ ЁСДЮРЮГЮЗ.

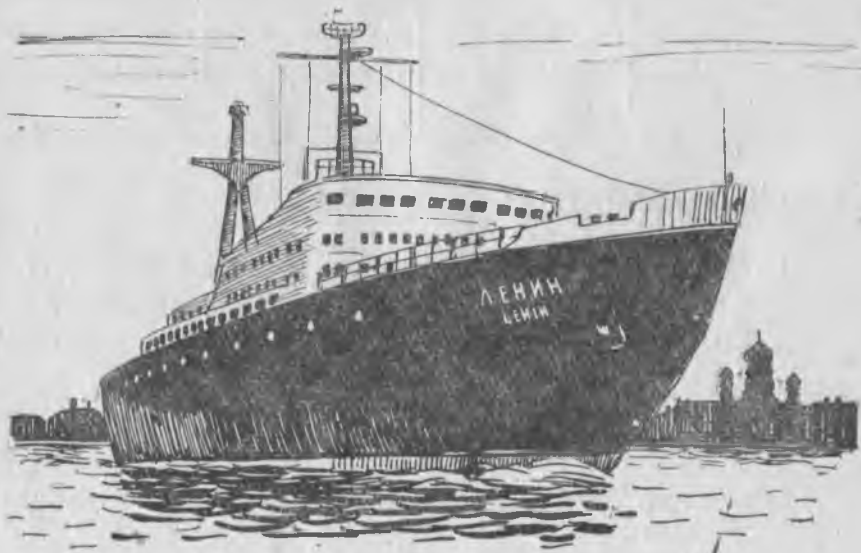
Сабийлени ком... унист халиге юретиу совет адам-
ланы баш борчларыды. Кол...ективни тышында адам
джашаяллыкъ тюддю. Кол...ективде ёсмеген энди
боллукъ насыблы джашауҕа, коммунизмге ие бо-
лал...ыкъ тюддю. Кол...ективде ёсген сабий ариу
халиге, ишлерге, адамланы сыйларҕа юренеди. Тенъ-
ликни, шохлукъну джюрютеди. Тенъини къууанчы аны
да къууанчы болады.

Капиталист кърал...а да сабийни адам кеси ючюн
джашарҕа керекди деб юретедиле.

251-чи иш. Точкаланы орнуна керекли харифлени джа-
зыҕыыз, ала къаллай харифле болҕанларын айтыҕыыз.

ЛЕНИН АТЛЫ АТОМ ЛЕДОКОЛ.

Би... .ахат...ыкъ ючю... кю...еще ...из. Ми-
л...етле а...асы...да къа...наш... ыкъ...ы, шох...
укъну из ...ей...из.

Би... ато... кюч...ю рахат...ыкъ джашау...а,
халкъ мюлкге хайы...ла...ды...а...ыз. Ато... кюч
б...а иш...еген элект...оста...ция...а иш...ей-
биз.

Аллай кеме...е...и бири—ато...ледоко...ишле-
ни... бошаб тенъи...ге чыкъгъа...ды. Ол ледо-
ко...гъа Ленинни аты ата...гъа...ды. Бизни Ком-
мунист па...тия...ыз биз... халкъы...ы...ны
джашауу... не къада... къуа... ч...ы, насы...лы
ете...ючюн кюрешеди.

252-чи иш. Окъугъуз, базыкъ басылгъан сёзлени тамыр-
ларын табыгъыз, башха джазыб алыгъыз.

КЪОЯНЧЫКЪ.

Кёкенлени тюрбюнде
Акъ къоянчыкъ турады,
Къалтырайды, къоркъады,
Джюрекчиги урады.

Итлери бла уучула
Муну ызындан болдула,
Излей-излей тебрелле,
Анъа джууукъ бардыла.

Къоян сездиле быланы,
Чынъады кёкен тюрбюнден,
Къачды ёрге айланыб,
Келгени чакълы кючюнден.

Итле кёб сюрселе да
Къоянчыкъны табмалла.
Уучула да ма ол кюн
Чырт да шок атмалла.

253-чю иш. Базыкъ басылгъан сёздеде кысыкъ харифлени
тюрблерине сызла тарта джазыгъыз.

ОБЛАСТЫБЫЗНЫ БАЙЛЫКЪЛАРЫ.

Къарачай-Черкес область хар не тюрлю зат бла байды. Бу областда **ташкёмюр**, агъач кёбдю. Бизде башха джерледеча **агъач** джаргъан заводла бардыла. Сууларыбызда **электростанцияла** ишленнъендиле.

254-чю иш. Бу куплетни азбар этигиз, китабха къарамай, джазаргъа хазырлангъыз. Башчыны тюбюн бир, хапарчыны тюбюн эки сыз бла тартыгъыз.

КЪАРЫЛГЪАЧ.

Кюн джылтырайды,
Кырдык кёгереди,
Къарылгъач бизге
Джыл сайын келеди.

255-чи иш. Точкаланы орнуна керекли суффикслени джазыгъыз.

Сюрюу...ле, иги къараб, малларын семиртедиле. Джол тайгъакъ болса, эслеб джюрюрге керекди. Чалкты...ла чалкты чаладыла. Мен къарагъан къозу...ла, улакъ...уллула болгъандыла. Джаз болса, къарылгъаш...ла бизге учуб келедиле. Мени къарнаш...гъым мастерскойда бир гитче стол...укъ ишледи.

§ 24. Айтым.

256-чы иш. Тюбюндеги соруула бла айтымланы юсюнден окъугъаныгъызны къайытарыгъыз.

1. Хапарлаучу айтым деб къаллай айтымгъа айтабыз?
2. Кёлтюртюучю айтым деб а къаллай айтымгъа айтабыз?
3. Соруучу айтым деб а къаллай айтымгъа айтабыз?
4. Быллай айтымланы ахырында къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла? Юлгюле келтиригиз.

257-чи иш. Эки хапарлаучу, эки келтиртюучу, эки да соруучу айтым джазыгъыз. Айтымланы ахырында керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

258-чи иш. Джомакъланы да, джууабларын да джазыгъыз.

Балтасыз кепюрле ишлейди. Кесини куюн сыртында келтирюб айланады. Отда кюймеген, сууда батмагъан. Къарангы бауда къутургъан кючюк. Къум туюбюнде къуба ёгюз. Бурну къурчдан, куйругу кетенден.

259-чу иш. Бу хапарчыкны айтымларын айырыгъыз.

Самолёт.

Шамил бла Руслан пионерледиле. Ала дерсден сора школну мастерскоюна бардыла. Шамил самолёт этеди, Руслан анъа болушады.

Экиси да бир ариу самолёт этдиле. Шамил бла Руслан этген самолётларын школгъа келтирдиле. Усдаз аланы махдады.

Сизни школугъузда мастерской бармыды? Сиз анда не ишлейсиз. Айтыгъыз.

260-чы иш. Суратха къарагъыз. Къызчыкъ бла джашчыкъга ат атагъыз. Не эте тургъанларын айтыгъыз. Сиз колхозгъа къалай болушасыз?

261-чи иш. Окъугъуз, хапарчыкъны джазыгъыз, айтымларын айтыгъыз.

ДЖУТ ИТ.

Ауузунда сюеги бла кёпюрге бир ит киргенди. Бара тургъанлай, сууда кесини кёлекгесин эсlegenди. Кесини кёлекгесине башха итди деб кёлюне келген-

ди, андан суюкни сыйырама деб, суугъа секиргенди. Сууда джукъ да табмагъанды, кесини суюгинден да къуру кыалгъанды.

262-чи иш. Суратлагъа къарагъыз. Хар суратха ючюшер айтым къураб джазыгъыз. Аланы бир-биригизге окъугъуз.

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИ.

§ 25. Ат.

263-чю иш. Джазыгъыз, атланы тюблерин сызыгъыз. Хар парны айтыргъа хазырлангъыз.

ИССАНЫ ДЖИГИТЛИГИ.

Исса темир джолну къатында джашай эди. Бир кюн Исса школдан келе тургъанлай, бир рельсаны бузулуб тургъанын кёрдю.

Ол заманда поезд станциягъа джууукълашхан эди. Исса пионер галстугун тешиб, ёрге кёлтюрюб, булгаб башлады, машинист сигналны кёрюб, поездни тохдатды. Адамла барысы да Иссагъа бюсюрёу этдиле, Исса саугъа алды.

264-чю иш. Атлагъа соруула сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Атланы тюблерине сызла тартыгъыз.

ИЙНЕК БЛА БЁРЮ.

Чегетде ийнекле отлай эдиле. Бир ийнекни гитче бузоўчугъу да биргесине эди. Ала джукъ билмей тургъанлай, бир бёрю чыгъыб, алагъа къарады. Ийнекле анъа чабар къан алдыла. Бузоўчукъ къоркъа билмей эди. Бёрю алагъа чабаргъа базмады да джанлады.

265-чи иш. Бу атланы болушлагъа салыгъыз, атланы акырларыны тюблерине сызла тартыгъыз.

Ийне, ийнек, гёбелекге, чалкъы, кырдык, чалкъычыла, сюрюўчуле.

266-чы иш. Бу статьяны окъугъуз, атланы табыгъыз, къайсы болушда болгъанларын билигиз. Саламлашхан сёзледен мында эскерилмеген къайсыланы билесиз?

САЛАМЛАШЫҰ.

Тамадала саламлашадыла деб сакъламай саламлаш, алай а къолунъу аладан алгъа узатма, тамада къолун санъа узатхынчы сабыр эт.

Таныш адамынъа, учителинъе тюбесенъ тохдаб, аны атын да айтыб саламлаш.

Саламлашханынъ кюнню заманына кёре да болады. „Эртден ашхы болсун!“, „Мал кёб болсун!“, „Бачха толу болсун!“ дерге керекди.

Танышынъ сени бла сенден алгъа саламлашса, бурулуб алай джууаб эт.

Кетиб тебресенъ „Сау къалыгъыз“ дерге керексе. Кетген, саламлашхан заманда ёрге тур.

Джата туруб атанъа, ананъа, эгечлеринъе, къарнашларынъа „Ашхы кечели болугъуз!“ де.

267-чи иш. Хапарчыкъны джазыгъыз, атаўчу болушда тургъан атланы тюблерине бирер сыз, тамамлаўчу болушда тургъан сёзлени тюблерине экишер сыз тартыгъыз.

Анам меннѣ джюн халыдан кѣпбачыкѣ эт деб берди. Кѣагѣыт табмай, мен джюн халыны гакгыгѣа чырмадым. Кѣпбачыкѣны элтиб печь башында корзинагѣа салдым.

Юч ыйыкѣ ётдю. Билмей тургѣанлай, печь башындан бир иничге тауушчукѣ чыкѣды.

Ол кѣпбачыкѣдан чыгѣа эди. Кѣпбачыкѣны тешдим. Гакгыны ичинден гитче сары джюджекчик чыкѣды. Бусагѣатда ол уллу тауукѣ болуб турады.

268-чи иш. Бу сѣзлени окѣугѣуз, точкаланы орунларына керекли соруула бла болушланы атларын сала, джазыгѣыз.

... байракѣ	... темирчи
... байракѣны	... темирчини
... байракѣны	... темирчини
... байракѣгѣа	... темирчиге
... байракѣда	... темирчиде
... байракѣдан	... темирчиден

Ю лгю: Атаучу не?

269-чу иш. Айтымлада ферма деген атны болуш ахырларын кѣоша джазыгѣыз.

Колхоз ферма эркинди, кирсизди. Ферма... биз джуукѣда ишлегенбиз. Ферма... колхозчула ишлегендиле. Окѣуучула бюгюн ферма... маллагѣа кѣарарыкѣдыла. Колхозгѣа ферма... джау, бышлакѣ келди.

270-чи иш. Айтымланы окѣугѣуз. Точкаланы орнуна атланы ахырларын джазыгѣыз. Кѣайсы болушда, санда болгѣанларын айтыгѣыз.

АНАМЫ ЭГЕЧИ.

Анам меннѣ эгечин... кѣб хапарла айта эди. Анамы эгечи Хурзук... джашайды. Джай анам бла мен Хурзук... барлыкѣма. Эл... дери биз машина... ми-

ниб барлыкъбыз. Колхозчу... анам... эгечин бек сюедиле. Ол анда ийнекле... сауады, кесини иш... сюеди, къалгъанла андан юлгю аладыла. Мен ана... эгечине иги окъургъа сѣз бердим.

271-чи иш. Бу тубюнде— берилген атланы къоша, айтымла къураб, аланы джазыгъыз.

Совет Армия, Совет Союз, шохлукъ, тенълик, пионерле, комсомолла, уу, иш, тенъ, завод, малчы.

§ 26. Сыфат.

272-чи иш. Точкаланы орунларына керекли сыфатла джазыгъыз.

1. Бизни элни артында бир... чегет барды. Джилек джыяргъа баргъан сабийлени... дауурлары чегетни занъырдатады. 2. ... байракъ чайкъалады... юйню башында. 3. ... кюнледе... кюнле кѣб боладыла. 4. ... таулагъа... къар джауду. Эшик аллыбызда... суучукъ ашыгъыб барады. 5. Терекле... кийиниб тебрегендиле. Къанатлыла... джерледен учуб келедиле. Ала... джырларын джырлайдыла. 6. Базардан... къойну сояргъа алыб келдиле.

273-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Сыфатланы табыгъыз.

Кавказда таула мийикледиле. Пионерлени сѣзлери ключюдю. Бизни балтабыз джитиди. Мени анам бек тынъысызды. Къызылла акъланы хорладыла. Джулдузлу кечеле къалай ариудула. Эгечими акъ джаулу-гъу барды. Джауумлу джерледе битим уллу болады.

274-чю иш. Хапарны окъугъуз. Сыфатланы тублерине сызла тарта джазыгъыз.

КИШДИКЧИГИБИЗ.

Бизни бир кишдикчигибиз барды. Аны башы төгөрөкди, туюгу джумушакды, кёзлери кёкледиле, тырнакълары джитидиле.

Кишдикчик тауушсуз джюрюйдю, тырнаса уа бек ачытады. Неден да бек чий эт бла джылы сютно сюеди.

Мен кишдикчик бла ойнайма.

275-чи иш. Точкаланы орунларына керекли сыфатланы сала, айтымланы джазыгъыз.

Тюлкюню къуйругъу узунду, къоянны къуйругъу уа (къаллайды?) Хасанны тобу уллуду, Сапиятны тобу уа (къаллайды?) Шекер татлыды, шибижи уа (къаллайды?) Къайын терек мийикди, алма терек а (къаллайды?) Бу иш кыйынды, ол иш а (къаллайды?) ... Къышхы кюнле сууукъдула, джайгъы кюнле уа (къаллайдыла?)

276-чы иш. Джомакъланы джазыгъыз, сыфатланы тюблени сызыгъыз.

1. Тышы джашил, ичи къызыл.
2. Гитче уру этден толугу.
3. Ары джаны акъ къая, бери джаны акъ къая, ортасы сары мая.
4. Узун кишини къысха белибауу.

277-чи иш. Адам ашагъан хансладан билгенигизни джазыгъыз, Аланы тюрсюнлерини, сыфатларын да джазыгъыз. Сыфатланы тюблерине сызла тартыгъыз.

§ 27. Алмаш.

278-чи иш. Бу таурухну окъугъуз, алмашланы табыб джазыгъыз.

Аслан къарт болгъанында, джаныуарланы туталмай башлагъанды. Ол хыйлалыкъ бла джашаргъа умут этгенди. Барыб бир дорбунну ичине киргенди да ке-

син ауругъанча этгенди. Аны кёребиз деб келген джаныуарланы ашаб тургъанды.

Тюлкю аны хыйлалыгъын билгенди, джаныуарланы ашаб тургъанын да кёргенди. Тюлкю дорбунну аллына баргъанды да: „Аслан, къалайды сени саулугъунъ,“— деб соргъанды.

Аслан: „Аманды,—дегенди.—Сен дорбунну ичине нек кирмейсе?“

Тюлкю: Аны ючюн кирмейме, ары кирирге джолла кёбдюле, бери чыгъаргъа уа джол джокъду“,— дегенди.

279-чу иш. Точкаланы орунларына керекли алмашланы сала, джазыгъыз.

Джай ... колхозда ишлейме. Ишде ... атам болушады. Ол ... эртденбла эртде кёобарады. ... колхоз сабанлагъа барабыз. ... ючюнчю классда окъуйма. Эгешчигим да ... бла окъуйду. Ол да мен да иги окъуйбуз. ... классыбыз бюгюн сынау диктант джазды. ... диктантдан беш алдым.

280-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Точкаланы орунларына алмашладан (*мен, сен, ол*) башчы къураб джазыгъыз.

... ючюнчю классда окъуйма.

... тёртюнчю классда окъуйса.

... он классны бошагъанды.

... институтха окъургъа барлыкъды.

Зулий харифлени барын биледи. ... энди кеси окъуйду. Къызыл алма терекден салынады, ... бишгенди. Бу китабны ... окъуб башлагъанма, энди
... джай дарман хансла джыяма, ... джай дарман хансла джыямыса?

§ 28. Этим.

281-чи иш. Точкаланы орнуна атлагъа келишген этимлени къошуб, айтымланы джазыгъыз.

Усдаз хапар Ишчи фабрикагъа ишге Къойчу колхоз къойланы Къызчыкъ китаб Эшик аллыбызда Самыр (ит) Чыпчыкъ ... Сабийле чанала бла Пионерле орамны джырлаб ...

Сурат бла ишлеу.

Суратха къараб, план салыгъыз, план бла хапарчыкъ джазыгъыз.

282-чи иш. Окъугъуз, этимлени табыгъыз, аланы джазыб тюблерине сызла тартыгъыз.

1962 джыл августну 11-де космонавт Андриан Григорьерич Николаев „Восток-3“ кеме бла космосха учханды. 95 сагъатны, 4 сутка чакълыны, учууда болгъанды. Ол заманны ичинде Джерни тегерегине 64 кереден аслам айлангъанды. Аны ызындан учуб, аны

бла бирге космонавт Павел Романович Попович 71 сагъатха „Восток-4“ кеме бла Джерни тегерегине 48 кереден артыкъ айланганды.

Космос кемеле „Восток-3“ бла „Восток-4“ космосда бирге учуб, 71 сагъатны, юч сутка чакъланы, джюрюгендиле.

„Восток-3“ бла „Восток-4“ космос кемеле бирге учууда наука эм техника муратларына толу джетгендиле.

Дунияда биринчи бу алапат ишге адам улу бары сагъайганды, сейирсингенди. Урунган халкъ мардасыз кюуанганды. Н. С. Хрущев джолдаш ала учатурган заманда да ала бла селешгенди, алагъа бизни халкъны кесини да бек кюуанганын айтханды, алагъа негер болганды, келлерин келтиргенди, улуу бюсюреу этгенди,

283-чю иш. Этимлени табыгъыз. Бирлик санда этимлени келбюк саннга сала, хапарны алай джазыгъыз.

ЗОЯ КОСМОДЕМЬЯНСКАЯ.

Ма Зоя казармада. Улуу столну джанында партизан отрядны командири олтурады. Командир Зояны сынаб кырагъанча, бетине кыраб турады.—Къоркъмаймыса?

— Огъай; къоркъмайма.

— Кече кесин джангыз кыалай къоркъмайса?

— Огъай, къоркъмайма.

— Фашистлени кюлларына тюшсенъ а? Кыйынлыкъ саллыкдыла.

— Чыдарма.

Аны ийнанмакълыгъы командирни хо этдиртди. Ол Зояны партизан отрядха алды.

284-чю иш. Этимлени табыгъыз, кыйсы санда болганларын айтыгъыз.

ИГИ КЪЫЗЧЫКЪДЫ АКЪТАМАКЪ.

Иги къызчыкъды Акътамакъ,
Болушады аммагъа:
Джууады аякъ, табакъ,
Тизеди барын табхагъа.
Мылы бушдукъ бла сюртеди
Букъу къоннъан джерлени,
Бабушлагъа аш береди,
Унутмай джюджеклени.

Насыблы сабийле.

285-чи иш. Суратха къараб, хапар айтыгъыз.

1. Сабийле не этедиле? Къайдадыла?
2. Столгъа олтура билемисиз?
3. Терезе тюбледегиле не затладыла?
4. Сабийлени кёллери къалайды?

5. Сабийлеге къараб тургъан кимди? Ол не этеди?
 6. Сабийлеге насыблы джашауну ким бергенди?
- Сизни элигизде сабий площадка бармыды?
-

БАШЛАРЫ.

§ 1. Тауушла бла харифле	5
§ 2. Сёзню бир тизгинден башха тизгиниъе кёчюрюу	8
§ 3. Зынъырдауукъ эм санъырау къысыкъ тауушла	10
§ 4. Экиленнъен къысыкъ тауушла	11
§ 5. Айтым.	12
§ 6. Хапарлаучу, кёлтюрюучю эм соруучу айтымла	14
§ 7. Башчы бла хапарчы	17
§ 8. Айтымда сёзлени келишиулери	23
§ 9. Сёзню къралыуу	30
§ 10. Сёзню ахыры	36
§ 11. Аффиксле	38
§ 12. Джумушакъ белги	42
§ 13. Къош сёзле	43
§ 14. Ат	49
§ 15. Энчи атла	51
§ 16. Атланы джанъызлыкъ эм кёблюк санлары	55
§ 17. Атланы болушлары	60
§ 18. Атланы джалгъаныулары	62
§ 19. Сыфат	68
§ 20. Санау	76
§ 21. Алмаш	80
§ 22. Этим	87
§ 23. Сёзню кърарамы	94
§ 24. Айтым.	98
§ 25. Ат.	101
§ 26. Сыфат	104
§ 27. Алмаш.	105
§ 28. Этим	107

Асият Исмаиловна Урусова
Карачаевский язык для III класса
Начальной школы

Редактор *И. Р. Салпагаров.*
Художественный редактор *Д. Х. Кубанов.*
Технический редактор *З. Т. Темирова.*
Корректоры: *Р. А. Гочияева, Р. А. Ижаева.*

Сдано в набор 13/II-1963 г. Подписано к печати 30/V-1963 г.
Бумага 60х92¹/₁₆. Печатных л. 7. Уч.-изд. л. 4,26.
Тираж 4000 экз. Заказ № 744. Цена 9 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,
г. Черкесск, Ленина, 38.
Черкесская типография,
г. Черкесск, Комсомольская, 32.

ЭСЛЕННЪЕН ХАЛАТЛА

Бет	Тизгин	Басмаланиъаны	Тюзю
12	баш. 3	Ис—а	Ис...а
13	баш. 1	геройуду. Дуняны	Героюду. Дунияны
14	баш. 13	коммунист	Коммунист
20	баш. 6	комбайын	комбайн
41	тюб. 5	Пальма	пальма
59	баш. 11	герою	Герою
91	баш. 10	Мавзолейин	Мавзолейин
104	баш. 8	комсомолла	комсомолчула

Грамматика. 3 кл. (Карач.)

